

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΘΕΜΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

«Ο Θάνατος σύμφωνα με τον Πλούταρχο»

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ: Καλλιπολίτης Εφραίμ

A.M.: 218018

Επιβλέπων: Γεώργιος Στείρης, Αναπληρωτής Καθηγητής

Μέλη τριμελούς εξεταστικής επιτροπής:
Γεώργιος Αραμπατζής, Αναπληρωτής Καθηγητής
Ιωάννης Καλογεράκος, Αναπληρωτής Καθηγητής

Ημερομηνία Εξέτασης/ Παρουσίασης: 14^η Σεπτεμβρίου 2020

Αθήνα 2020

Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική σχολή
Τμήμα Φιλοσοφίας

Καλλιπολίτης Εφραίμ © 2020
Με την επιφύλαξη παντός δικαιώματος

Περιεχόμενα

Αντί προλόγου	σελ. 6
Εισαγωγή	σελ. 8
Ο Πλούταρχος και η φιλοσοφία του	σελ. 9
Ο θάνατος σύμφωνα με τον Πλούταρχο	σελ. 22
Φιλοπατρία-Ανδρεία και θάνατος	σελ. 23
Παραμυθητικοί Λόγοι	σελ. 30
Οι επιρροές του Πλουτάρχου	σελ. 37
Η θέση του Πλάτωνα για τον θάνατο	σελ. 38
Ο θάνατος κατά τους επικούρειους	σελ. 43
Ο θάνατος σύμφωνα με τους στωικούς	σελ. 47
Επίλογος	σελ. 52
Βιβλιογραφία	σελ. 53

Στη μητέρα μου

«Πρωτότερα να φτάσεις στο τέρμα της αρετής παρά του θανάτου»

Πλούταρχος, Περί στοικῶν ἐναντιωμάτων

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

Η παρούσα μελέτη εκπονήθηκε στο πλαίσιο ενός μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών. Αποτελεί το μέσο για την ολοκλήρωσή του και σίγουρα όχι τον σκοπό του. Ομοιάζει με το δέντρο και όχι με το δάσος. Δεν προσθέτει τίποτα το αξιοσημείωτο στα μέχρι τώρα γνωστά σχετικά με το ζήτημα του θανάτου. Απλώς, σαν μία τρεμάμενη φλογίτσα κεριού, ρίχνει αμυδρό φως σε πτυχές και σκέψεις των προγόνων μας, που η πλειοψηφία για διάφορους λόγους δεν προσέξαμε ή δεν μας έμαθε το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα να τις προσέχουμε. Στα μέχρι σήμερα δεκαοχτώ έτη σπουδών μου κανένας εκπαιδευτικός λειτουργός δεν με βοήθησε να στοχαστώ επάνω στο φαινόμενο θάνατος.

Πρέπει να σημειωθεί πως τα 2/3 της αποτελούν αναπαραγωγή και αποτύπωση έτερων επιστημονικών-φιλοσοφικών απόψεων και το 1/3 της προσέγγιση της συμυκνωμένης φιλοσοφίας του Πλουτάρχου σχετικά με τον θάνατο, η οποία δεν προκαλεί έκπληξη, αλλά θαυμασμό και τη δυσάρεστη συνειδητοποίηση της απομάκρυνσής μας από αυτή την πολιτισμική κληρονομιά.

«Μόλις είν' έτσι δυνατός ο Έρωτας και ο Χάρος», γράφει ο Σολωμός στον *Κρητικό* του, καταδεικνύοντας τους δύο ισχυρότατους πυλώνες της ανθρώπινης ζωής. Από αυτούς επέλεξα να προσεγγίσω -θεωρητικά πάντα- τον θάνατο και αυτό διότι οι πρόγονοί μου είχαν μία ιδιαίτερη σχέση μαζί του. Ως παιδαγωγός, όταν πρέπει να διδάξω τις ένδοξες στιγμές του γένους μας, πάντα συγκινούμαι σκεπτόμενος τη θυσία, που ορισμένοι λίγοι, αξιότεροι ποιοτικά των πολλών, πραγματοποίησαν ανά τις χιλιετίες της ιστορίας μας. Οδηγός μου λοιπόν υπήρξε ειδικότερα η μάχη των Θερμοπυλών, με τους τριακόσιους Σπαρτιάτες και τους εφτακόσιους Θεσπιείς, η πράξη των οποίων πρέπει να τρόμαξε τον Άδη, αλλά και γενικότερα οι Περσικοί πόλεμοι, με τους οποίους σώθηκε ο πολιτισμένος κόσμος από το σκότος· η εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου, εγχείρημα αντάξιο των Ελλήνων, η οποία δημιούργησε μια κοσμοκρατορία· και η εθνεγερσία του 1821, η οποία ανέδειξε μαζί με τους ήρωες και άλλους τόσους μάρτυρες. Η θυσία του Ιερού Λόχου, οι Μεσσολογγίτες, οι Σουλιώτες, τα Ψαρά, οι σφαγιασθέντες στη Νάουσα και στη Χίο αποδεικνύουν εμπράκτως, όσα εμπεριέχονται στην παρούσα εργασία. Το αν οι παραπάνω ήταν φιλόσοφοι ή απλώς έπραξαν φιλοσοφημένα, επαφίεται στον αναγνώστη.

Πέρα όμως, από τις συλλογικές θυσίες, εντός μου κυριαρχούν και οι μορφές εκείνων των προσωπικοτήτων, οι οποίες για διαφορετικούς λόγους η καθεμία, στέκουν ξέχωρα από τις διάφορες κατηγορίες και κατατάξεις, επιβεβαιώνοντας τον Ηράκλειτο, «πως ένας αν είναι άριστος ισοδυναμεί με δέκα χιλιάδες».¹ Η στάση τους απέναντι στον θάνατο υπήρξε μνημειώδης και προκαλεί αν όχι θαυμασμό, τότε σίγουρα συγκίνηση και απορία. Στο νου μου είχα και θα έχω τον Σωκράτη, που έμεινε να πεθάνει, υποστηρίζοντας μέχρι τέλους τη φιλοσοφία του και δεν λιποψύχησε μπροστά στη θανάτωσή του. Άλλωστε δεν στάθηκε θύμα μιας πλεκτάνης της αθηναϊκής δημοκρατίας, αλλά ένας δημαγωγός του όχλου, για έναν υπέρτερο σκοπό. Η πράξη του φανέρωσε το μεγαλείο του. Ακόμη, τον Αθανάσιο Διάκο, η ιστορία του οποίου γέμιζε πάντα πόνο την καρδιά μου και ύγραινε τους οφθαλμούς μου. Πιστός ως το τέλος στα ανώτερα ιδανικά, παρέδωσε σε όσους Έλληνες δεν αποστρέφουν τα μάτια τους από την ιστορία, ένα βαρύ φορτίο κληρονομιάς. Είθε να σταθούμε αντάξιόι του. Επίσης, το γνήσιο τέκνο του ελληνισμού, τον αυτόχειρα Περικλή Γιαννόπουλο, ο θάνατος του οποίου έχει κριθεί ποικιλοτρόπως, αλλά επιβεβαιώνει την ανδρεία του. Τα γραφόμενα του παραμένουν τόσο επίκαιρα! Τέλος, τον Δημήτρη Λιαντίνη, τον σύγχρονο στοχαστή, που «πάλεψε με τον Χάροντα στα μαρμαρένια αλώνια», επιθυμώντας «Ελλάδα και ήλιο να βλέπει πρώτος»², καθώς θα αποχαιρετά τον κόσμο τούτο. Ο υπέρμετρα ζωντανός του χαρακτήρας, δεν προμήνυε, παρά στους μνημένους στον κόσμο του Λάκωνα καθηγητή, με κανέναν τρόπο το τέλος του.

Η αστεία σύμπτωση είναι πως ενώ γράφω αυτές τις γραμμές, ολόκληρος ο πλανήτης αναμετράται με τον θάνατο και επιβεβαιώνει τον Όμηρο, ως προς το ότι «το πιο αδύναμο πλάσμα επάνω στη γη είναι ο άνθρωπος». Ένας μικροσκοπικός ιός, αδύνατο να τον δεις με γυμνό μάτι, έχει παροπλίσει την ανθρωπότητα, αναγκάζοντάς την ίσως να αναστοχαστεί την ουσία της ύπαρξής της και να συνειδητοποιήσει την παροδικότητά της. Άλλωστε μπορεί να συγκριθεί χρονικά η παρουσία του ανθρώπου επάνω στη γη με την αιωνιότητα;

Χαλκιδική, Απρίλιος 2020

¹ <http://interglacial.com/stuff/heracleitus/>

² <https://www.liantinis.org/>

Εισαγωγή

Ο ορισμός της φιλοσοφίας έχει διατυπωθεί από τον ακαδημαϊκό κύκλο, με ποικίλους τρόπους. Η φιλοσοφία είναι οντολογία, είναι η ηθική, είναι η αισθητική, είναι η γνωσιολογία, είναι η μεταφυσική. Και όμως τίποτα από αυτά δεν ορίζει ακριβώς και στην ουσία της τη φιλοσοφία. Όλα τα παραπάνω, ενώ θα έπρεπε να βρίσκονται στο περιθώριο, κατέχουν δεσπόζουσα θέση στα φιλοσοφικά ιδρύματα. Η φιλοσοφία είναι ένα και μόνο πράγμα: ο στοχασμός του ανθρώπου επάνω στο φαινόμενο του θανάτου. Έτσι την όρισε ο Πλάτων στον *Φαίδωνα*, υπενθυμίζοντάς μας, πόσο μακριά βρισκόμαστε από την πραγματική ουσία της φιλοσοφίας, αλλά και από την κατανόηση του θανάτου. Γιατί ο Πλάτων, δεν αναφέρεται γενικώς στη μελέτη του τέλους του επίγειου βίου, αλλά στην προσωπική σχέση του καθενός με το δικό του θάνατο. Υπό αυτό το πρίσμα, ο καθένας δύναται να φιλοσοφεί και όταν θα έρθει η ώρα του θανάτου του, δεν θα φοβάται.³ Αν στοχάζεται σε όλη του τη ζωή πως μια μέρα πρόκειται να πεθάνει, θα ατενίζει το παρόν και το μέλλον με αισθήματα κυριαρχίας και αποδοχής της θνητής του φύσης.

Το ζήτημα του θανάτου πάντα απασχολούσε τον άνθρωπο και θα εξακολουθεί να τον απασχολεί και να διεγείρει την περιέργειά του. Όλα τα αρχαιοελληνικά φιλοσοφικά ρεύματα τον προσέγγισαν και προσπάθησαν να τον ερμηνεύσουν. Από τον Όμηρο ακόμη εντοπίζουμε απόψεις της εποχής για τον θάνατο, ο οποίος τον χαρακτηρίζει αδελφό του Ύπνου⁴, αλλά και για τη ματαιότητα και την παροδικότητα των ανθρώπων επάνω στη γη, τους οποίους παρομοιάζει με τις γενεές των φύλλων.⁵

Ο Ηράκλειτος υποστήριζε, πως «το ίδιο πράγμα είναι η ζωή και ο θάνατος, η εγρήγορση και ο ύπνος, τα νιάτα και τα γηρατειά· γιατί αυτά όταν αλλάζουν γίνονται εκείνα και εκείνα πάλι όταν αλλάζουν γίνονται αυτά»⁶ και πως «οι αθάνατοι είναι θνητοί, οι θνητοί αθάνατοι, που ζουν τον θάνατο εκείνων και πεθαίνουν τη ζωή τους».⁷ Για τον Εμπεδοκλή «από όλα τα θνητά κανένα δεν γεννιέται ούτε τελειώνει με τον επάρατο θάνατο».⁸ Για τον Αναξαγόρα «τίποτε δε γεννιέται και τίποτε δεν αφανίζεται»,⁹

³ Δ. Λιαντίνης, *Η φιλοσοφική θεώρηση του θανάτου*, <https://www.youtube.com/watch?v=KuglHhTBpks>

⁴ Ομήρου, *Ιλιάς*, Ξ 231.

⁵ Στο ίδιο, *Ιλιάς*, Ζ 145.

⁶ Α. Α. Long, *Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2005, 170.

⁷ Στο ίδιο, 312.

⁸ Στο ίδιο, 254.

⁹ Στο ίδιο, 255.

Στην πρακτική αντιμετώπιση του θανάτου συνέβαλλε εκτός από τη φιλοσοφία και το αίσθημα της ανδρείας, που γεννούσε τη φιλοπατρία στους Έλληνες της αρχαιότητας. Τα παραδείγματα ανδρών που διακινδύνευσαν τη ζωή τους ή θυσιάστηκαν υπέρ πατρίδος, είναι αναρίθμητα. Με τη στάση τους άνθρωποι της δράσης, τοποθετήθηκαν στο βάθρο της ιστορίας, ως αυτοί που αφήγησαν τον θάνατο, μπροστά στην υπηρεσία ανώτερων ιδανικών.

Το ζητούμενο της φιλοσοφίας ήταν πάντα να οδηγεί τον άνθρωπο μακριά από τον δρόμο της δεισιδαιμονίας και να του παράσχει εργαλεία νοητικά και ηθικά, που θα τον βοηθήσουν να σταθεί απέναντι στο φαινόμενο θάνατος γενναία και στα ανθρώπινα μέτρα. Τέτοια υπήρξε και η πρόθεση του Πλούταρχου.

Ο Πλούταρχος και η φιλοσοφία του

Ο Χαιρωνεύς φιλόσοφος εντάσσεται στο φιλοσοφικό ρεύμα του μεσοπλατωνισμού. Σπούδασε φιλοσοφία στην Αθήνα, υπό την εποπτεία του περιπατητικού Αμμώνιου, ο οποίος καταγόταν από την Αίγυπτο, αλλά εγκατεστημένος στην πόλη των Αθηνών είχε εκλεγεί επανειλημμένως στρατηγός. Με τον διδάσκαλό του, τον οποίο αποκαλεί πολλάκις στα έργα του «Ἡμέτερον Καθηγητήν», ο Πλούταρχος διατήρησε στενότερες σχέσεις και τον επισκεπτόταν πάντοτε, όταν μετέβαινε στην Αθήνα, αλλά και εκτός αυτής, όποτε τύχαινε. Είναι γνωστό πως όταν ο Νέρων επισκέφτηκε τους Δελφούς, στην ακολουθία του μετείχαν ο Αμμώνιος μαζί με τους αδελφούς του Πλούταρχο και Λαμπρία.¹⁰ Σε αυτόν οφείλει και τις γνώσεις του σχετικά με τη θρησκεία των Αιγυπτίων.¹¹

Επιπλέον, σπούδασε εκτός από φιλοσοφία, ρητορική και μαθηματικά.¹² Για τα τελευταία έτρεφε νεανικό πάθος, όπως ομολογεί ο ίδιος και ακόμη στο έργο του «Περί Μουσικής» (κατ' άλλους ο συγγραφέας του είναι άγνωστος)¹³, όπου επίσης γίνεται γνωστό ότι είχε παρακολουθήσει και μαθήματα Ιατρικής, Φυσικής, και άλλων επιστημών, στο πλάι του του φυσιοδίφη Ονησικράτη. Για τη ρητορική του ικανότητα

¹⁰ Ιωάννης Σταματάκος, *Πλούταρχος ο Χαιρωνεύς*, εκδοτικός οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήνα 1937, 13.

¹¹ Κ. Δ. Γεωργούλης, *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 2012, 477.

¹² Θεοδόσης Πελεγρίνης, *Λεξικό της Φιλοσοφίας*, εκδ. Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2005, 1133.

¹³ Δημ. Τσιμπουκίδης, *Ο βιογράφος Πλούταρχος*, εκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 1987, 52.

εύκολα πείθεται κάποιος, αν λάβει υπόψιν του το γεγονός πως έφερε με επιτυχία εις πέρας τις διπλωματικές αποστολές που ανέλαβε με εντολή των συμπατριωτών του Χαιρωνέων, αλλά και τις διαλέξεις που οργάνωσε στη Χαιρώνεια, την Αθήνα, τη Ρώμη κ.α.¹⁴ Πάντως, αξίζει να σημειωθεί πως καίτοι εντρύφησε εις την τέχνη της ρητορικής, μόνο θετικά δεν στρεφόταν προς αυτή. Οι υπερβολές, που εκ φύσεως διαθέτει και αδυνατεί να αποβάλει, ενέπνευσαν στον μετριοπαθή Πλούταρχο την αποστροφή γι' αυτήν. Δεν μπορούσε με κανέναν τρόπο να δικαιολογήσει την αμετρία ρητόρων, όπως ο Κλέων και το όλο του το πάθος το ξεχειλίζει στα κορμιά των ρητόρων, οι οποίοι μετατράπηκαν σε υποκριτές τραγωδίας και ο λόγος του έγινε θέαμα διανθισμένο κενών νοημάτων.¹⁵ Αν ζούσε στην εποχή μας, το μόνο βέβαιο είναι πως θα εναντιωνόταν στους σημερινούς «υποκριτές», τους πολιτικούς, οι οποίοι πρωταγωνιστούν στη δική μας τραγωδία και χρησιμοποιούν τη ρητορική για να αποπροσανατολίσουν και όχι για να καθοδηγήσουν.

Ο μεσοπλατωνισμός τώρα, είναι το παρεμβληθέν φιλοσοφικό ρεύμα, μεταξύ της περιόδου της διδασκαλίας του Πλάτωνος και της ίδρυσης της σχολής του νεοπλατωνισμού.¹⁶ Εκτείνεται από τον 1^ο αι. π.Χ. έως και τον 3^ο αι. μ.Χ. και κατά την περίοδο αυτή διατυπώνονται αντικρουόμενες πλατωνικές φιλοσοφικές ερμηνείες, με τις περισσότερες εξ' αυτών να συμφωνούν πως ο Πλάτων αναπτύσσει στους διαλόγους του ένα δογματικό σύστημα απόψεων.¹⁷ Δημιουργήθηκε όταν μέλη της Ακαδημίας Αθηνών στράφηκαν στην ενδελεχή και συστηματική μελέτη των πλατωνικών συγγραμμάτων, καθώς και στην ερμηνεία τους, την ίδια στιγμή που εκείνα είχαν παραμεληθεί μετά την προσχώρηση του Αντίοχου Ασκαλωνίτη στην εκλεκτικιστική σχολή.¹⁸ Ο όρος μεσοπλατωνισμός, μπορεί να χαρακτηριστεί καταχρηστικός, διότι δεν παρατηρείται μία ενιαία φιλοσοφία στους εκπροσώπους του. Παρ' όλα αυτά, υιοθετήθηκε ευρέως και τυπικά αναφέρεται στην πλατωνική φιλοσοφία από τον Αντίοχο τον Ασκαλωνίτη έως την αυγή της φιλοσοφίας του Πλωτίνου, με τον οποίο ξεκινά ουσιαστικώς η περίοδος του νεοπλατωνισμού. Στο διάστημα αυτό εντοπίζεται πλειάδα φιλοσόφων, πέρα από τον Πλούταρχο, οι οποίοι γράφουν κυρίως στα ελληνικά, αλλά και στα λατινικά και διδάσκουν σε διάφορα

¹⁴ Σταματάκος, *Πλούταρχος*, 13-14.

¹⁵ Μ. Γ. Μερakλής, *Πλούταρχος ο Χαιρωνεύς- Η ζωή και το έργο του*, Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα 1966, 60.

¹⁶ Πελεγρίνης, *Λεξικό*, 380.

¹⁷ *Η εγκυκλοπαίδεια του Πλάτωνα*, Μεσοπλατωνισμός, <http://n1.intelibility.com/ime/lyceum/?p=lemma&id=132&lang=1>

¹⁸ Πελεγρίνης, *Λεξικό*, 380.

κέντρα σε όλη τη Μεσόγειο (Αθήνα, Ρώμη, Απάμεια κ.α.).¹⁹ Μεταξύ των κυριότερων εκπροσώπων του είναι ο Εύδωρος, ο Θράσυλλος, ο Πλούταρχος ο Χαιρωνεύς, ο Θέων ο Σμυρναίος, ο Απουλήιος, ο Γάιος, ο Αλβίνος, ο Αττικός²⁰ και ο Νουμήνιος.

Κατά τη διάρκεια της μεσοπλατωνικής φιλοσοφικής περιόδου, όπως αναφέρθηκε κάνουν την εμφάνισή του τάσεις και ρεύματα ευρείας γκάμας τα οποία όχι μόνο δεν είναι συγγενικών καταβολών, αλλά συχνά έρχονται σε αντίθεση το ένα με το άλλο ή ανταγωνίζονται. Αυτή είναι και η βασικότερη αιτία, η οποία μας εμποδίζει να ομιλούμε για μία αδιάσπαστη μεσοπλατωνική φιλοσοφία αλλά μάλλον για τον πλατωνισμό μιας συγκεκριμένης περιόδου. Οι τάσεις και τα ρεύματα αυτής της περιόδου ταξινομούνται με βάση πολλά και διαφορετικά κριτήρια. Ένα από αυτά είναι η στάση των πλατωνιστών της εποχής απέναντι στην φιλοσοφία του Αριστοτέλη. Ένα ρεύμα πλατωνιστών θεωρεί την φιλοσοφία του Αριστοτέλη συμπληρωματική της φιλοσοφίας του Πλάτωνος και σημαντικό αρωγό στην καλύτερη ανασυγκρότηση και πρόσληψη της δεύτερης. Οι πλατωνικοί φιλόσοφοι των παραπάνω αντιλήψεων είναι ο Αντίοχος ο Ασκαλωνίτης, ο Πλούταρχος, ο Ταύρος, ο Απουλήιος και ο Αλκίνοος. Οι φιλόσοφοι αυτοί παρά τις όποιες διαφορές τους, μάλλον συμφωνούν με την αντίληψη πως ο Αριστοτέλης βοηθάει στην πρόσληψη και στην ερμηνεία της πλατωνικής φιλοσοφίας – κάτι που αποτελεί και το βασικό καθήκον του πλατωνιστή της εποχής – στο βαθμό που ο Σταγειρίτης διατηρεί, διασώζει και συμβαδίζει με τις απόψεις του Πλάτωνα σε ποικίλα ζητήματα, υποστηρίζει ανοιχτά απόψεις που απαντώνται στον Πλάτωνα (π.χ την άποψη για την ουσία της αρετής, η οποία είναι να επιβάλλει το λογικό μέρος της ψυχής στο άλογο, που την εντοπίζουμε στην πολιτεία και έπειτα στα *Ηθικά Νικομάχεια*) και τέλος πλατωνικές απόψεις που εμφανίζονται μόνο σχηματικά τις εξελίσσει, όπως την θεωρία των κατηγοριών. Ουσιαστικά για τους μεσοπλατωνικούς που εντάσσονται σε αυτή την κατηγορία, ο Αριστοτέλης εκτός από μάρτυρας των πλατωνικών θέσεων, είναι και συνεχιστής τους. Βέβαια δεν παραγνωρίζουν και την αριστοτελική κριτική προς τον Αθηναίο φιλόσοφο.

Αντίθετοι με τους προαναφερθέντες, είναι εκείνοι οι μεσοπλατωνικοί φιλόσοφοι, οι οποίοι υπερτονίζουν τις διάφορες Αριστοτέλη – Πλάτωνα και τις θεωρούν ενδεικτικές δύο διαφορετικών φιλοσοφικών σχολών. Η διάκριση αυτή πηγάζει από την

¹⁹ *Η εγκυκλοπαίδεια του Πλάτωνα*, Μεσοπλατωνισμός

²⁰ Πελεγγρίνης, *Λεξικό*, 380.

αριστοτελική κριτική προς τον Πλάτωνα. Οι πιο χαρακτηριστικοί εκπρόσωποι της τάσης αυτής είναι ο Νουμήνιος, ο Εύδωρος, ο Αττικός και ο Νικόστρατος. Στην ουσία, η διαφορά των δύο προσεγγίσεων έγκειται στην διαφορετική ερμηνεία του ίδιου του Πλάτωνα, η οποία οδηγεί εξ αρχής στην εν μέρει αποδοχή ή απόρριψη της φιλοσοφίας του Αριστοτέλη.

Ένα έτερο κριτήριο διάκρισης των τάσεων αυτής της περιόδου είναι η αποδοχή του απορητικού στοιχείου της φιλοσοφίας του Πλάτωνα ή και ο υπερτονισμός του δογματικού της χαρακτήρα. Ο Πλούταρχος, για παράδειγμα, υποστηρίζει πως η πλατωνική φιλοσοφία έχει συγκεκριμένες θέσεις αλλά δεν παύει να διατηρεί τον σκεπτικιστικό της χαρακτήρα, ενώ ο ανώνυμος συγγραφέας του υπομνήματος στον *Θεαίτητο* τον πρώτο αιώνα μετά Χριστόν, θεωρεί πως το απορητικό στοιχείο είναι θεμελιώδες για την πλατωνική σκέψη. Ο Αντίοχος από την άλλη, πιστεύει πως ο ώριμος Πλάτωνας υιοθετεί ένα σύνολο φιλοσοφικών απόψεων, το οποίο ένας πλατωνικός φιλόσοφος πρέπει να ερμηνεύσει, να προσδιορίσει και να αποσαφηνίσει, και γι' αυτό τον λόγο κυρίως ασκεί κριτική στην σκεπτική Ακαδημία. Παρεμφερής είναι και η στάση του Νουμήνιου, που και αυτός επικρίνει την σκεπτική Ακαδημία και την χαρακτηρίζει ως παρέκκλιση από την αυθεντική πλατωνική φιλοσοφία, που κατά τον Νουμήνιο είναι στην ουσία της πυθαγόρεια. Γενικότερα εκείνη την εποχή είναι πολύ ισχυρή η τάση να θεωρείται ο Πλάτων πυθαγόρειος φιλόσοφος. Η αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για τον *Τίμαιο* συγκαταλέγεται σε μία ευρύτερη αναζωπύρωση της μελέτης του πυθαγορισμού σε ένα βαθμό που ο πλατωνικός διάλογος θεωρείται ότι απηχεί πυθαγόρειες απόψεις. Έτσι κάποιοι πλατωνικοί οδηγούνται στην πεποίθηση πως ο Πλάτωνας ήταν οπαδός του Πυθαγόρα (Εύδωρος), κάποιοι άλλοι πως ήταν ένας γνήσιος και καινοτόμος στοχαστής (Αττικός), ενώ κάποιοι άλλοι όπως ο Πλούταρχος στέκουν κάπου στη μέση.

Ένα ακόμη κριτήριο της διάκρισης των τάσεων ανάμεσα στους πλατωνικούς φιλοσόφους της εποχής αποτελεί ο τρόπος ερμηνείας του *Τίμαιου*. Μερικοί, όπως ο Πλούταρχος και ο Αττικός, ασπάζονται μία κυριολεκτική ερμηνεία, σύμφωνα με την οποία τον κόσμο τον δημιούργησε ο δημιουργός θεός, ενώ κάποιοι άλλοι όπως ο Νουμήνιος και ο Ταύρος, δείχνουν να απορρίπτουν μια τέτοια ερμηνεία ως αδόκιμη και υποστηρίζουν πως ο δημιουργός είναι μόνο το αίτιο και η αφετηρία του σύμπαντος, δίχως τούτο να φανερώνει χρονική προτεραιότητα, παρά μόνο αιτιακή –

οντολογική. Ταυτοχρόνως, εμφανίζονται δύο συγγενικές τάσεις που προκύπτουν από την ερμηνεία του *Τίμαιου*: κάποιοι υποστηρίζουν ένα δυϊστικό μοντέλο αρχών, αποτελούμενο από τον θεό – δημιουργό και την ύλη (Πλούταρχος), ενώ κάποιοι άλλοι πιστεύουν πως η ιδέα του Αγαθού της πλατωνικής *Πολιτείας* ξεπερνά τον δημιουργό, διότι είναι απαλλαγμένη από τους περιορισμούς της χώρας – ύλης, η οποία ταυτίζεται με το κακό (Νουμίνιος, Μοδεράτος). Ο ρόλος των ιδεών ως αιτία και αρχή του κόσμου είναι ένα ζήτημα που απασχολεί κι αυτό με τη σειρά του αρκετούς. Ορισμένοι πλατωνικοί, όπως ο Νουμίνιος, ταυτίζουν τις ιδέες με τον θεό – δημιουργό, ενώ κάποιοι άλλοι όπως ο Αττικός, τις διαχωρίζουν από αυτόν. Η παραπάνω ταύτιση θεού – δημιουργού με τις Ιδέες έχει τη βάση της σε αποσπάσματα του *Τίμαιου* και την υιοθετεί και ο Πλωτίνος ο οποίος όμως προτείνει αντί του δυϊστικού μοντέλου αρχών, ένα μονιστικό.

Η περίοδος του μεσοπλατωνισμού έχει μεγάλη σημασία και βοηθά να κατανοήσει κάποιος τις διάφορες ερμηνείες και τάσεις που δημιουργήθηκαν στην πλατωνική παράδοση και να καταλάβει πλήρως τον τρόπο διαμόρφωσης ιδεών που θα καταλήξουν στην σύνθεση του Πλωτίνου. Αυτή η φιλοσοφική περίοδος συμπίπτει με μία ευρύτερη φιλοσοφική και επιστημονική ακμή τον δεύτερο αιώνα μετά Χριστόν και με την ανάπτυξη της χριστιανικής θρησκείας, ασκώντας επιρροή ακόμη και σε φιλοσόφους άλλων σχολών και παραδόσεων, όπως ο Γαληνός, ο Ιουστίνος, ο Ωριγένης, ο Κλήμης ο Αλεξανδρεύς κ.α. Ακόμη, κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου παρατηρείται ανταγωνισμός μεταξύ των φιλοσοφικών σχολών αλλά και μεταξύ των πλατωνικών φιλοσόφων, οι οποίοι αντιμάχονται για την όσο το δυνατόν ακριβέστερη και ποιοτικότερη ερμηνεία του Πλάτωνα, από τη στιγμή που η πλατωνική Ακαδημία ως θεσμός ορθολογικής πλατωνικής ερμηνείας έχει πάψει πλέον να υφίσταται, πιθανόν μετά τον Αντίοχο²¹

Σε αυτό λοιπόν το πλαίσιο, της προετοιμασίας για τον νεοπλατωνισμό του Πλωτίνου, έδρασε και ο φιλόσοφος από την Χαιρώνεια της Βοιωτίας Πλούταρχος, ο οποίος δεν μπορεί να χαρακτηριστεί συστηματικός φιλόσοφος, αλλά εκλαϊκευτής της φιλοσοφίας και συγκεκριμένα της πλατωνικής, αποβλέποντας στην ηθική πλευρά

²¹ Η εγκυκλοπαίδεια του Πλάτωνα, Μεσοπλατωνισμός, <http://n1.intelibility.com/ime/lyceum/?p=lemma&id=132&lang=1>

της.²² Τις φιλοσοφικές του αντιλήψεις έχει εκθέσει κυρίως στους τόμους των έργων του με τίτλο «Ηθικά»²³, αλλά δεν πρέπει να αγνοούνται και οι «Βίοι», καθώς έχουν στενότερη σχέση με τη φιλοσοφία.²⁴ Οι πιο αξιομνημόνευτες πραγματείες του, που δίνουν μια πιο ξεκάθαρη εικόνα των φιλοσοφικών στοχασμών του είναι: «Περὶ Στωικῶν ἐναντιωμάτων», «Σύνοψις τοῦ ὅτι παραδοξότερα οἱ Στωικοὶ τῶν ποιητῶν λέγουσιν», «Ὅτι οὐδ' ἡδέως ζῆν ἔστι κατ' Ἐπίκουρον», «Λάθε βιώσας», «Πρὸς Κολώτην», «Πῶς ἂν τις αἰσθοίτο ἑαυτοῦ προκόπτοντος ἐπ' ἀρετῇ».

Ο Πλούταρχος ασκεί πολεμική κατά των Στωικών και ακόμη δριμύτερη κριτική εναντίον των Επικούρειων. Δεν επιδοκιμάζει την ταύτιση του Θεού με τον κόσμο που πρέσβευαν και δίδασκαν οι Στωικοί και προτιμά τον «πλατωνικό θεϊσμό», ο οποίος δε συγχέει τον Θεό με το κοσμικό σύμπαν. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο η φιλοσοφία έχει ως κύριο στόχο την εύρεση της αλήθειας και επειδή αυτή η τελευταία πηγάζει από τον ίδιο τον Θεό, η φιλοσοφία ουσιαστικά ταυτίζεται με την αναζήτησή του. «Επει τοίνυν φιλοσοφία μὲν ἐστὶ περὶ ἀλήθειαν, ἀληθείας δὲ φῶς ἀπόδειξις, ἀποδείξεως δ' ἀρχὴ τὸ συννημένον, εἰκότως ἢ τοῦτο συνέχουσα καὶ ποιοῦσα δύναμις ὑπὸ σοφῶν ἀνδρῶν τῷ μάλιστα τὴν ἀλήθειαν ἠγαπηκότι θεῷ καθιερώθη» (Ηθ. 387 Α) (Αφού λοιπόν το θέμα της φιλοσοφίας είναι η αλήθεια, φως δε –το οποίον αποκαλύπτει την αλήθεια- είναι η απόδειξη, αρχή δε της της απόδειξης είναι η λογική συνάφεια και ακολουθία, ευλόγως η δύναμη, η οποία συνέχει και δημιουργεί αυτή τη λογική ακολουθία, αποδόθηκε από τους σοφούς άνδρες στον Θεό, ο οποίος καθ' υπερβολή αγαπά την αλήθεια). Δεν πρέπει πάντως να θεωρηθεί πως ήταν μονόπλευρος ή απόλυτος, υιοθετώντας ένα δόγμα, αφορίζοντας τα υπόλοιπα. Όλοι άλλωστε, οι Στωικοί, οι Κυνικοί κ.λπ., θεωρούνταν διδάσκαλοι σπουδαίων ηθικών μαθημάτων και πρακτικών αληθειών, παρά τις μεταξύ τους διαφορές στις λεπτομέρειες. Γελοιοποιεί, για παράδειγμα, τις παραδοξότητες των Στωικών (προς την ακαμψία των οποίων αντιτίθεται φύσει το ασυμβίβαστο του χαρακτήρα του), αποδέχεται εν τούτοις άλλα διδάγματα τους.²⁵

Συντασσόμενος με τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, ο Πλούταρχος πρεσβεύει πως μπορούμε μέσω της ενόρασης να αποκτήσουμε «άμεση εποπτεία της νοητής αρχής». «Ἡ δὲ τοῦ νοητοῦ καὶ εἰλικρινοῦς καὶ ἀπλοῦ νόησις, ὥσπερ ἀστραπή διαλάμψασα τῆς ψυχῆς ἅπαξ ποτέ θιγεῖν καὶ προσιδεῖν παρέσχε. Διὸ καὶ Πλάτων καὶ Ἀριστοτέλης

²² Σταματάκος, *Πλούταρχος*, 52.

²³ Γεωργούλης, *Ιστορία*, 477.

²⁴ Σταματάκος, *Πλούταρχος*, 53.

²⁵ Στο ίδιο, 54.

ἐποπτικόν τοῦτο τό μέρος τῆς φιλοσοφίας καλοῦσιν» (Ἡ δε νόηση του νοητοῦ και γνήσιου και απλού, ὡσάν αστραπή λάμψασα διά μέσου της ψυχῆς, συμβαίνει κάποια φορά να καθιστά δυνατή τη με τούτο επαφή και τη θέα του. Διά τούτο ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης καλούν αυτό το μέρος της φιλοσοφίας ἐποπτικό) (Ηθ. 282 D). Με αυτή την αντίληψή του σχετικά με την ἐνόραση, ο Πλούταρχος προετοιμάζει τις νεοπλατωνικές θεωρίες σχετικά με την ἐκσταση. Μιλώντας για τον Θεό των Αιγυπτίων Όσιρι, τον ταυτίζει με τον Πλούτωνα και θεωρεί πως συμβολίζει την καθαρή οντολογική υπόσταση. «Ὁ δ' ἔστι μὲν αὐτός ἀπωτάτω τῆς γῆς ἄχραντος καί ἀμίαντος καί καθαρὸς οὐσίας ἀπάσης φθορὰν δεχομένης καί θάνατον. Ἀνθρώπων δέ ψυχαῖς ἐνταυθοῖ μὲν ὑπὸ σωμάτων καί παθῶν περιεχομέναις οὐκ ἔστι μετουσία τοῦ θεοῦ, πλὴν ὅσον ὄνειρατος ἀμαυροῦ θιγεῖν νοήσει διά φιλοσοφίας. Ὅταν δ' ἀπολυθεῖσαι μεταστῶσιν εἰς τό ἀειδές καί ἀόρατον καί ἀπαθές καί ἀγνόν, οὗτος αὐταῖς ἡγεμών ἐστι καί βασιλεύς ὁ θεός, ὡς ἂν ἐξηρητημέναις ἀπ' αὐτοῦ καί θεωμέναις ἀπλήστως καί ποθούσαις τό μή φατόν μηδέ ρητόν ἀνθρώποις κάλλος» (Ηθ. 382 E). (Ο δε-Όσιρις ἢ Πλούτων-ο ἴδιος εἶναι στη μέγιστη ἀπόσταση ἀπὸ τη γη, χωρὶς να υφίσταται επαφή και μόλυνση και καθαρὸς ἀπὸ κάθε οὐσία, η οποία ἐπιδέχεται φθορά και θάνατο. Στις ἀνθρώπινες ψυχές δε, εφ' ὅσον σε αὐτόν τον κόσμον περιβάλλονται ἀπὸ σώματα και πάθη, δεν ὑπάρχει δυνατότητα να ἐπικοινωνήσῃ με τον Θεό, ἐκτός μόνο αν ἐρθοῦν σε επαφή με αὐτόν, σαν σε ὄνειρο μέσω της νόησης, την οποία παρέχει η φιλοσοφία. Ὅταν ὁμως ἀφού λυθοῦν ἀπὸ τα δεσμά –του σώματος και των παθῶν- μεταναστεύουν στην περιοχή, ὅπου ὑπάρχει η ὑπεράνω σχημάτων, ἀόρατη και ἀπαθῆς και ἀγνή οὐσία, ὁδηγὸς σε αὐτές και βασιλιάς γίνεται αὐτός ο Θεός, σαν να ἔχουν- οι ψυχές- κρεμαστεῖ ἀπὸ αὐτόν και να θεώνονται ἀπλήστα και να ποθοῦν το ἀδύνατο να περιγραφεῖ και να ἐκφραστεῖ ἀπὸ το ἀνθρώπινο κάλλος). Σε αὐτό το χωρίο, φανερώνεται η ἀπέραντη νοσταλγία της ἐποχῆς του πρὸς το θεῖο και ὑπεραισθητό.

Ὡς κορυφαίες οντολογικές ἀρχές, ο Πλούταρχος δέχεται το «εν» και την «ἀόριστη δυάδα». «Τῶν ἀνωτάτων ἀρχῶν λέγω δέ τοῦ ἐνός καί τῆς ἀορίστου δυάδος, ἢ μὲν ἀμορφίας πάσης στοιχεῖον οὐσα καί ἀταξίας ἀπειρία κέκληται. Ἡ δέ τοῦ ἐνός φύσις ὀρίζουσα καί καταλαμβάνουσα τῆς ἀπειρίας τό κενόν καί ἄλογον καί ἀόριστον ἔμμορφον παρέχεται.» (Ηθ. 428 E). (Εκ δε των ευρισκόμενων στην ἀνώτερη βαθμίδα ἀρχῶν, ἐννοῶ το εν και την ἀόριστη δυάδα, η μεν ἀόριστη δυάδα, η οποία εἶναι πηγή πάσης ἀμορφίας και ἀταξίας, ὀνομάζεται ἀπειρότητα, η δε φύση του ἐνός, ἀσκούσα ἐνέργεια καθοριστική και κυριαρχική, καθιστά το κενό και ἄλογο και ἀόριστο μέτοχο

της απειρότητας της μορφής). Ακολουθώντας τα εκτιθέμενα στον *Τίμαιο*, δέχεται ότι ο κόσμος γεννήθηκε από τρεις αρχές. «Διεΐλε τριχῆ τὰ πρῶτα, ὑφ' ὧν τὴν γένεσιν ὁ κόσμος ἔσχεν, ὧν τό μὲν θεόν τῷ δικαιοτάτῳ τῶν ὀνομάτων, τό δ' ὕλην, τό δ' ἰδέαν καλοῦμεν. Ἡ μὲν οὖν ὕλη τῶν ὑποκειμένων ἀτακτότατον ἐστίν, ἡ δ' ἰδέα τῶν παραδειγμάτων κάλλιστον, ὁ δὲ θεός τῶν αἰτίων ἄριστον». (Hθ. 720 A). (Διαίρεσε ο Πλάτων τις πρώτες αρχές, δια την ενέργεια των οποίων ἔλαβε τη σύστασή του ο κόσμος, σε τρεις· από αυτές το εν το ονομάζουμε, χρησιμοποιώντας δικαιοτάτο ὄνομα Θεό, τη δεύτερη ὕλη και την τρίτη ἰδέα. Η μεν ὕλη από όλα τα προς μορφοποίηση στοιχεία, είναι το ατακτότερο, η ἰδέα είναι το ἄριστο από τα υποδειγματικά πρότυπα- τα οποία χρησιμοποιεί για τη δημιουργία του κόσμου- ο δε Θεός είναι το ἄριστο από τα αίτια». Πηγή του κακού δεν είναι η ὕλη, αλλά η ανάγκη, την οποία πρέπει να νοήσουμε ως «πολλά τῷ θεῷ δυσμαχοῦσαν καί ἀφηνιάζουσαν». (Hθ. 1015 A).

Τον Θεό νοεῖ υφιστάμενο ὄχι στον χρόνο, αλλά στην αιωνιότητα. «Ἔστι κατ' οὐδένα χρόνον, ἀλλὰ κατὰ τόν αἰῶνα τόν ἀκίνητον καί ἄχρονον καί ἀνέγκλιτον καί οὐ πρότερον οὐδέν ἐστίν, οὐδ' ὕστερον, οὐδέ μέλλον, οὐδέ παρωχημένον, οὐδέ πρεσβύτερον, οὐδέ νεώτερον. Οὐ γάρ πολλά τό θεῖόν ἐστίν, ἄθροισμα παντοδαπόν καί πανηγυρικῶς μεμιγμένον· ἀλλ' ἓν εἶναι δεῖ τό ὄν, ὡσπερ ὄν τό ἓν. Ἡ δὲ ἑτερότης διαφορά τοῦ ὄντος, εἰς γένεσιν ἐξίσταται τοῦ μή ὄντος» (Hθ. 393 A) (Ο Θεός δεν υπάρχει στο χρόνο αλλά στην αιωνιότητα, η οποία είναι ἀπαλλαγμένη χρόνου, κίνησης και παρέκκλισης. Στην αιωνιότητα δεν υπάρχει κανένα, ούτε πρότερο ούτε ὕστερο ούτε μέλλον ούτε παρελθόν ούτε πρεσβύτερο ούτε νεότερο. Γιατί το θεῖο δεν είναι πολλαπλότητα, ούτε ἄθροισμα από πάσης προέλευσης μέρη, ούτε αποτελείται από ἀνάμειξη, αυτή την οποία εμαφανίζουν οι πανηγύρεις. Αλλά το ον πρέπει να είναι εν, ὅπως ακριβῶς το εν είναι ον. Η δε ἑτερότητα είναι διαφορά από το ον και εκβαίνουσα από τον εαυτό της γεννά το μη ον). Ακολουθώντας τις δοξασίες του Ξενοκράτη και του Ποσειδώνιου παρεμβάλλει μεταξύ θεού και ἀνθρώπων τους δαίμονες, εκ των οποίων ἄλλοι μεν ἔχουν συγγένεια με τους θεούς, ἄλλοι δε χαρακτηρίζονται ως κακοί, ικανοί να βλάψουν τον ἀνθρώπο.

Και στην ψυχολογία ακολουθεῖ τις πλατωνικές ἀντιλήψεις. «Σῶμα μὲν ὀργάνοις χρῆται πολλοῖς, αὐτῷ δὲ σώματι ψυχὴ καί ἕρεσι τοῦ σώματος. Ψυχὴ δ' ὄργανον θεοῦ γέγονε» (Το σώμα χρησιμοποιεῖ πολλά εργαλεῖα, η δε ψυχὴ χρησιμοποιεῖ το σώμα και τα μέλη του σώματος ως εργαλεῖα. Η δε ψυχὴ είναι ὄργανο του θεοῦ) (Hθ. 163 E). Ἀντιδιαστέλλει την ψυχὴ από τον νου, θεωρώντας πως ο νους αποτελεί το

πολυτιμότερο τμήμα του ανθρώπου. Είναι ο νους το θεϊκό στον άνθρωπο στοιχείο, ο δαίμονας. Αλλού όμως, συνδυάζοντας προφανώς την πλατωνική και την αριστοτελική άποψη, διακρίνει πέντε μέρη της ψυχής: «ἔτι δ' εἰ τὴν ψυχὴν αὐτὴν κατὰ φύσιν διαιροῖς, πρῶτον αὐτῆς καὶ ἀμαυρότατον ἔστι τό θρεπτικόν, δεύτερον δέ τό αἰσθητικόν, εἶτα τό επιθυμητικόν, εἴτ' ἐπὶ τούτῳ το θυμοειδές· εἰς δέ τὴν τοῦ λογιστικοῦ δύναμιν ἐξικομένη καὶ τελεώσασα τὴν φύσιν ὥσπερ ἐν ἄκρῳ τῷ πέμπτῳ καταπέπαιται».²⁶ Η ενσωμάτωση της ψυχής αποτελεί εξορία γι' αυτή, διότι έχει κατέλθει στο σώμα από τον κόσμο των θεών, όπου θα επανέλθει και πάλι, αμέσως μόλις απαλλαχθεί από το σώμα. Ομοιάζει με μία φλόγα, η οποία κινείται προς τα πάνω παρά την αντίδραση της ύλης, που επιθυμεί να τη συγκρατήσει στη γη: «οὕτως ἐκ μὲν ἀνθρώπων εἰς ἥρωας ἐκ δ' ἡρώων εἰς δαίμονας αἱ βελτίονες ψυχαὶ τὴν μεταβολὴν λαμβάνουσιν. Ἐκ δέ δαιμόνων ὀλίγα μὲν ἐν χρόνῳ πολλῶ δι' ἀρετῆς καθαρθεῖσαι παντάπασι θεϊότητος μετέσχον· ἐνιαῖς δέ συμβαίνει μὴ κρατεῖν ἑαυτῶν, ἀλλ' ὑφιεμέναις καὶ ἐνδουμέναις πάλιν σώμασι θνητοῖς ἀλαμπῇ καὶ ἀμυδρὰν ζωὴν ὥσπερ ἀναθυμίασιν ἴσχειν». Από τις ψυχές άλλες φυλακίζονται ολοκληρωτικά στο σώμα, άλλες ὄχι τελείως, αλλά διατηρούν εκτός του σώματος το καθαρότερο μέρος τους σε εξωτερική επικοινωνία με την ανώτατη επιφάνεια των κεφαλιών των κατόχων τους, αποφεύγοντας με αυτόν τον τρόπο την πλήρη καταβύθιση διατηρώντας την αθανασία τους: «τό μὲν οὖν ὑποβρύχιον ἐν τῷ σώματι φερόμενον ψυχὴ λέγεται· τό δέ φθορᾶς λειψθέν οἱ πολλοὶ νοῦν καλοῦντες ἐντός εἶναι νομίζουσιν ἑαυτῶν- οἱ δ' ὀρθῶς ὑπονοοῦντες ὡς ἐκτός ὄντα δαίμονα προσαγορεύουσιν».²⁷

Ο Πλούταρχος είναι βαθύτατα πεπεισμένος για την αθανασία της ψυχής. Προς την πεποίθηση αυτή οδηγείται ὄχι μόνο εξαιτίας της εκτίμησής του για τον Πλάτωνα, αλλά και εξαιτίας της ιδιοσυγκρασίας του. Η σκέψη της αθανασίας παρηγορεί τον άνθρωπο. Για τις δυσκολίες και τις αντιξοότητες του βίου του είναι ὀρθό και πρέπον να ανταμείβεται στη μέλλουσα ζωή.²⁸ Στην πραγματεία του «Περὶ τοῦ ἐμφαινομένου προσώπου τῷ κύκλῳ τῆς Σελήνης» εκθέτει ἕναν μῦθο για την τύχη της ψυχής μετά τον θάνατο. Κατ' αρχάς, οι ψυχές, αφού διέλθουν από την Στύγα, φτάνουν στη Σελήνη. Εκεί υφίσταται ἕναν δεύτερο θάνατο, διά του οποίου ελευθερώνεται ο νους από την ψυχὴ, για να περιοδεύσει ανάμεσα στις ουράνιες σφαίρες.

²⁶ Στο ίδιο, 60.

²⁷ Στο ίδιο, 57-58.

²⁸ Στο ίδιο, 60.

Τις θεωρίες του περί ηθικής επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό οι αντιλήψεις του Αριστοτέλη. Διακρίνει την αρετή σε «θεωρητική» και «ηθική».²⁹ Της θεωρητικής αρετής αποκορύφωμα αποτελεί η σοφία και της ηθικής η φρόνηση. Η ηθική αρετή χρωστά την ύπαρξή της στην κυριαρχία του λογιστικού μέρους της ψυχής επί του παθητικού και αλόγου. Όποτε αυτή η κυριαρχία εκμηδενίζεται, δημιουργείται σφάλμα. Κατ' αυτόν τον αριστοτελικό τρόπο, ο Πλούταρχος παράγει το ήθος από το έθος: «καί γάρ τό ήθος ἔθος ἐστί πολυχρόνιον» και αλλού αναλυτικότερα: «διό καί καλῶς ὠνόμασται τό ήθος· ἔστι μὲν γάρ-ποιότης τοῦ ἀλόγου τό ήθος· ὠνόμασται δέ, ὅτι τήν ποιότητα ταύτην καί τήν διαφοράν ἔθει λαμβάνει τό ἄλογον ὑπό τοῦ λόγου πλαττόμενον». Και για τον Πλάτωνα βέβαια, ταυτίζεται σχεδόν το ήθος προς το έθος.³⁰ Ο άνθρωπος γίνεται ενάρετος διά της φιλοσοφίας, με την οποία ενισχύει τον λόγο, για να κυριαρχήσει επί του αλόγου τμήματος της ψυχής. Διά του λόγου μετριάζουμε τα πάθη και τις ορμές. Διαφωνώντας με τους Στωικούς, δεν δέχεται την ολοκληρωτική εκρίζωση και κατάπνιξη των παθών.³¹ Κατά τον Πλούταρχο πρέπει να περιστέλλουμε μόνο τις ορμές και τις συγκινήσεις που μας προκαλούνται και με αδιάκοπη κατεύθυνση προς την αρετή να τις κατευθύνουμε προς το καλό.

Ο άνθρωπος, όμως, δεν ζει απομονωμένος, αλλά μέσα στην κοινωνία, είναι «πολιτικόν ζῶον», όπως είπε ο Αριστοτέλης. Επομένως, η αρετή του οφείλει να είναι τέτοια ώστε να συμβάλλει στον ομαλό βίο όλων των μελών της κοινωνίας, δηλαδή να είναι πολιτική αρετή. Η αρετή, λέγει, είναι «σεμνότατον καί θειότατον». Δύναται να αποκτηθεί διά του λόγου και της διδασκαλίας. «Πάντων οὖν ἀναγομένων εἰς τήν φρόνησιν ἀποδείκνυται πᾶν εἶδος ἀρετῆς δημιουργεῖται διά τοῦ λόγου καί τῆς διδασκαλίας» (Αφού όλες οι αρετές ανάγονται στη φρόνηση, αποδεικνύεται ότι κάθε είδος αρετής δημιουργείται διά του λόγου και της διδασκαλίας).

Τρεις είναι οι βασικές αρετές κατά τον Πλούταρχο, η σωφροσύνη, η δικαιοσύνη και η φρόνηση. Μεταξύ τους δεν είναι άσχετες, ασύνδετες, αλλά ουσιαστικά πρόκειται για τριπλή ονομασία της αρετής, αναλόγως προς το εκάστοτε περιεχόμενό της: «καί γάρ ἡ ἀρετή ποιητέα μὲν ἐπισκοποῦσα καί μή ποιητέα κέκληται φρόνησις, ἐπιθυμίαν δέ κοσμοῦσα καί τό μέτριον καί τό εὐκαιρον ἐν ἡδοναῖς ὀρίζουσα σωφροσύνη, κοινωνήμασι δέ καί συμβολαίοις ὀμιλοῦσα τοῖς πρὸς ἑτέρους δικαιοσύνη». Πρωτεύουσα θέση μεταξύ των τριών αυτών αρετών, έχει η φρόνηση: «θειότατον γάρ

²⁹ Γεωργούλης, *Ιστορία*, 481.

³⁰ Σταματάκος, *Πλούταρχος*, 61.

³¹ Γεωργούλης, *Ιστορία*, 477.

ἀποφαίνει τὴν φρόνησιν καὶ βασιλικώτατον, ἐν ἣ τίθεται τὴν μεγίστην ὑπεροχὴν τοῦ Διός, ἅτε δὴ καὶ τὰς ἄλλας ἀρετάς ἔπεσθαι ταύτῃ νομίζων». Μόνο ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι ρυθμίζουν τὴ ζωὴ τους κατὰ τὰ προστάγματα τοῦ λόγου εἶναι ἐλεύθεροι: «σύ δὲ πολλάκις ἀκηκοώς, ὅτι ταυτόν ἐστι τό ἔπεσθαι θεῷ καὶ τό πείθεσθαι λόγῳ, νόμιζε τὴν εἰς ἄνδρας ἐκ παίδων ἀγωγὴν οὐκ ἀρχῆς εἶναι τοῖς εὖ φρονούσιν ἀποβολήν, ἀλλὰ μεταβολήν ἄρχοντος, ἀντί μισθωτοῦ τινος ἢ ἀργυρωνήτου θεῖον ἡγεμόνα τοῦ βίου λαμβάνουσι τὸν λόγον, ὃ τούς ἐπομένους ἀξιόν ἐστι μόνους ἐλευθέρους νομίζειν· μόνοι γάρ ἄ δεῖ βούλεσθαι μαθόντες, ὡς βούλονται ζῶσι· ταῖς δ' ἀπαιδεύτοις καὶ παραλόγοις ὄρμαῖς καὶ πράξεσιν ἀγεννές ἔνεστι καὶ μικρόν ἐν πολλῷ τῷ μετανοοῦντι τό ἐκούσιον». Ἐκτός ἀπό τις παραπάνω βασικές, ἀπαντῶνται στον Πλούταρχο καὶ ἄλλες ονομασίες τῆς ἀρετῆς: «εἰ δ' ἔστι σωφροσύνη καὶ δικαιοσύνη καὶ ἀνδρεία, πῶς λόγον ἔχει μὴ εἶναι φρόνησιν, εἰ δὲ φρόνησις, πῶς οὐ καὶ εὐβουλίαν; ἢ τε γὰρ σωφροσύνη φρόνησις τις ἐστὶν ὡς φασι καὶ εὐβουλία, καὶ ἡ δικαιοσύνη τῆς φρονήσεως δεῖται παρουσίας· μᾶλλον δὲ τὴν εὐβουλίαν γέ τοι καὶ φρόνησιν ἐν μὲν ἡδοναῖς ἀγαθούς παρεχομένην ἐγκράτειαν καὶ σωφροσύνην καλοῦμεν, ἐν δὲ κινδύνοις καὶ πόνοις καρτερίαν καὶ ἀνδραγαθίαν, ἐν δὲ κοινωνήμασι καὶ πολιτείαις εὐνομίαν καὶ δικαιοσύνην».

Παράλληλα ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ προσπαθεῖ νὰ ἀπαλλαγθεῖ ἀπὸ τὰ πάθη καὶ τις κακίες ἀπὸ τις ὁποῖες κατέχεται: «λέγωμεν οὖν ἐν ἡμῖν, ὅτι πολλά μὲν, ὃ ἄνθρωπε, σοὶ καὶ τό σῶμα νοσήματα καὶ πάθη φύσει τ' ἀνίησιν ἐξ ἑαυτοῦ καὶ προσπίπτοντα δέχεται θύραθεν· ἂν δὲ σαυτὸν ἔνδοθεν ἀνοίξης, ποικίλον τι καὶ πολυπαθὲς κακῶν ταμιεῖον εὐρήσεις καὶ θησαύρισμα, ὡς φησι Δημόκριτος, οὐκ ἔξωθεν ἐπιρρεόντων, ἀλλ' ὥσπερ ἐγγείους καὶ αὐτόχθονας πηγὰς ἐχόντων, ὡς ἀνίησιν ἢ κακία πολύχυτος καὶ δαψιλῆς; οὕσα τοῖς πάθεσιν». Ἀκολουθώντας τὸν Ἀριστοτέλη φρονεῖ, πῶς τὰ πάθη εἶναι ἐμφυτά καὶ ὄχι ἐπίκτητα: «Μέτεστιν οὖν αὐτῷ καὶ τοῦ ἀλόγου, καὶ σύμφυτον ἔχει τὴν τοῦ πάθους ἀρχήν». Ἄρα ἡ ἐκρίζωσή τους εἶναι ἀνέφικτη. Καὶ δυνατὴ νὰ ἦταν, τὸ λογικὸ θα ἐναντιωνόταν πρὸς τούτο, διότι θεωρεῖ, πῶς τὰ πάθη δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀχρηστά γιὰ τὴν ἠθική, καθὼς αὐτὰ στηρίζουν ἐνίοτε τὴν ἀρετὴ: «ὧν πολὺ χρησιμώτερα τὰ τῶν παθῶν θρέμματα τῷ λογισμῷ συμπαρόντα καὶ συνεντείνοντα ταῖς ἀρεταῖς, ὁ θυμὸς τῇ ἀνδρείᾳ, μέτριος ὧν, ἡ μισοπονηρία τῇ δικαιοσύνῃ καὶ ἡ νέμεσις ἐπὶ τοὺς παρ' ἀξίαν εὐτυχοῦντας, ὅταν ἅμ' ἀνοία καὶ ὕβρει φλεγόμενοι τὴν ψυχὴν ἐπισχέσεως δέωνται. Φιλίας δὲ φιλοστοργίαν ἢ φιλάνθρωπίας ἔλεον ἢ τὸ συγχαίρειν καὶ συναλγεῖν εὐνοίας ἀληθινῆς οὐδὲ βουλόμενος ἂν τις ἀποσπάσειεν οὐδ' ἀποτήξειεν. Εἰ δ' οἱ τὸν ἔρωτα τῇ ἐρωτομανίᾳ συνεκβάλλοντες

ἀμαρτάνουσιν, οὐδ' οἱ τὴν ἐπιθυμίαν διὰ τὴν φιλαργυρίαν ψέγοντες κατορθοῦσιν». Χωρὶς αὐτὰ ἄλλωστε το λογιστικὸ θα παρέμενε συχνὰ αδρανές: «τῶν δὲ παθῶν παντάπασιν ἀναιρεθέντων, εἰ καὶ δυνατόν ἐστίν, ἐν πολλοῖς ἀργότερος ὁ λόγος καὶ ἀμβλύτερος, ὥσπερ κυβερνήτης πνεύματος ἐπιλείποντος».

Ἄλλες φορές καὶ παρά τα ἀνωτέρω, παρασυρόμενος ἀπὸ τὴν αὐστηρότητα τῶν Στωικῶν προτείνει τὴν ολοκληρωτικὴ ἐκρίζωση τῶν παθῶν: «Ἐπεὶ τοίνυν ἔστι τινα πάθη νοσώδη καὶ βλαβερὰ καὶ χειμῶνα παρέχοντα τῇ ψυχῇ καὶ σκότος, ἄριστον μὲν ἐξωθεῖν ταῦτα καὶ καταλύειν εἰς ἔδαφος, αἰθρίαν καὶ φῶς καὶ πνεῦμα καθαρὸν δίδοντας ἑαυτοῖς· εἰ δὲ μή, μεταλαμβάνειν γε καὶ μεθαρμόττειν ἀμωσγέπως περιάγοντας ἢ στρέφοντας. Οἷον εὐθύς ἢ πολυπραγμοσύνη φιλομάθειά τις ἐστίν ἄλλοτριῶν κακῶν, οὔτε φθόνου δοκοῦσα καθαρεύειν νόσος οὔτε κακοηθείας».³²

Θιασώτης τῶν παλιῶν ἐλληνικῶν παραδόσεων, ἀποδίδει ἀξία στη μαντικὴ καὶ πιστεύει πῶς οἱ χρησμοὶ δύνανται νὰ ἀποκαλύψουν τὸ μέλλον. Τονίζει πῶς εἶναι παράλογο νὰ μὴν πιστεύουμε στη μαντικὴ ἰκανότητα κάποιων ἀτόμων, ἐφόσον πιστεύουμε πῶς ὁ Θεὸς ἀγαπᾷ τὸν ἄνθρωπο. Ὁ συνηθισμένος ἄνθρωπος λαμβάνει γνῶση τῶν θελήσεων τοῦ Θεοῦ μὲσω οἰωνῶν, οἱ οἱποῖοι ἐρμηνεύονται ἀπὸ τὴ μαντικὴ τέχνη· ὑπάρχουν ὁμῶς καὶ αὐτοί, οἱ οἱποῖοι ἐπικοινωνοῦν ἀπευθείας μὲ τὸν Θεό. Ἡ μαντικὴ ἀποτελεῖ δῶρο Θεοῦ γιὰ τὸν ἄνθρωπο: «οὐ γάρ ἄλλη γέ τις ἔστι μείζων οὐδέ κρείττων δύναμις, ὥστ' ἀναιρεῖν καὶ ἀφανίζειν ἔργον θεοῦ τὴν μαντικὴν οὔσαν». Μάλιστα τὴν κατάπτωση τῶν μαντείων, τὴν ἀποδίδει στὴν ἀδυναμία τῶν ἰδίων τῶν μαντείων καὶ ὄχι στὸν Θεό: «... πολλὰ καλὰ τοῦ θεοῦ δίδοντας ἀνθρώποις ἀθάνατον δὲ μηδέν· ὥστε θνήσκειν καὶ τὰ θεῶν θεοῦς δ' οὔ, κατὰ τὸν Σοφοκλέα». Παρομοιάζει τὴ μαντικὴ ἰκανότητα μὲ ἓνα ἀγραφο φύλλο χαρτιοῦ, ἑτοιμο νὰ δεχθῆ τις διαβιβαζόμενες ἀπὸ τις αἰσθήσεις ἐντυπώσεις, ἀμέσως μόλις ὁ μάντης ἀπεμπλακεῖ ἀπὸ τις ἐπιδράσεις τοῦ παρόντος καὶ γεμίσει ἐνθουσιασμό: «τό δὲ μαντικὸν ῥεῦμα καὶ πνεῦμα» προσθέτει «θειότατον ἐστὶ καὶ ὀσιώτατον, ἂν τε καθ' ἑαυτὸ δι' ἀέρος ἂν τε μεθ' ὑγροῦ νάματος ἀναφέρηται. Καταμειγνύμενον γάρ εἰς τὸ σῶμα κρᾶσιν ἐμποιεῖται ψυχαῖς ἀήθη καὶ ἄτοπον, ἧς τὴν ἰδιότητα χαλεπὸν εἰπεῖν σαφῶς, εἰκάσαι δὲ πολλαχῶς ὁ λόγος δίδωσι. Θερμότητι γάρ καὶ διαχύσει πόρους τινὰς ἀνοίγειν φανταστικῶς τοῦ μέλλοντος εἰκὸς ἐστίν, ὡς οἶνος ἀναθυμιαθεῖς ἔτερα πολλὰ κινήματα καὶ λόγους ἀποκειμένους καὶ λανθάνοντας ἀποκαλύπτει.

‘ τό γάρ βακχεύσιμον

³² Σταματάκος, *Πλούταρχος*, 62-64.

καί τό μανιῶδες μαντικήν πολλήν ἔχει'

κατ' Εὐριπίδην, ὅταν ἔνθερμος ἢ ψυχὴ γενομένη καί πυρώδης ἀπόσπεται τήν εὐλάβειαν, ἣν ἡ θνητὴ φρόνησις ἐπάγουσα πολλάκις ἀποστρέφει καί κατασβέννυσι τόν ἐνθουσιασμόν». Ἄλλου διευκρινίζει, πῶς ο θεός δεν υπαγορεύει στον μάντη τις λέξεις της μαντείας, ἀλλά ἀπλῶς χορηγεῖ σε αὐτόν «τάς φαντασίας καί φῶς ἐν τῇ ψυχῇ ποιεῖ πρός τό μέλλον· ὁ γάρ ἐνθουσιασμός τοιοῦτον ἐστίν». ³³ Ολόκληρο ἐν γένει το ἔργο του Πλουτάρχου φανερώνει τήν τάση που κατείχε τους Ἕλληνας ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, γιά τήν ἐπάνοδο στη φιλοσοφία καί στις θρησκευτικές, ιστορικές καί ἠθικές παραδόσεις τῆς ἐνδοξῆς κλασσικῆς ἐποχῆς. ³⁴

Βασική αἰτία τῆς δημοφιλίας του Πλουτάρχου ἦταν καί οἱ θρησκευτικές του ἀντιλήψεις, οἱ ὁποῖοις ἀντανακλούσαν τόν ἐκλεκτικισμό τῆς ἐποχῆς του, ἡ ἀναγνώριση τῶν θεῶν τῆς παραδοσιακῆς ἐλληνικῆς θρησκείας καί τῶν θεῶν ἄλλων θρησκευτικῶν δοξασίων. Κυρίως ὁμῶς ὑποστήριξε τῆς παραδοσιακῆς θρησκευτικῆς δοξασίας, ἐνδιαφερόμενος ἐλάχιστα γιά αὐτές τῆς Ἀνατολῆς. Ἐξαίρεση ἀπέτελεσαν μόνο οἱ θεοὶ τῶν Αἰγυπτίων, Ἄμμων, Ἴσιδα, Ὅσιρις, που λάτρευαν οἱ Ἕλληνας ἀπό τήν βαθιά ἀρχαιότητα. ³⁵ Ὑποστήριξε πῶς, οτιδήποτε ἀναφέρεται στους Αἰγύπτιους θεοὺς σχετίζεται με τήν καλλιέργεια, τήν σπορά καί τήν βλάστηση τῶν καρπῶν καί πῶς ἀποτελοῦσαν φηγούρες που ἀναπαριστοῦσαν τήν γέννηση καί τήν καταστροφή. ³⁶ Μα καί ὅταν ἐκδηλώνει κάποιο ἐνδιαφέρον γιά τους θεοὺς τῆς Αἰγύπτου, παραμένει θιασώτης τῶν ἐλληνικῶν θρησκευτικῶν θεσμῶν καί παραδόσεων, λάτρης τῶν ἐλληνικῶν θεῶν. Συγκεκριμένα, προσπαθεῖ νά συνδέσει τῆς θρησκευτικῆς του ἀντιλήψεις με τῆς δοξασίες καί λατρεῖες τῆς ἐλληνιστικῆς Αἰγύπτου, που εἶχαν τῆς ρίζες τους στην ἐποχὴ τῶν Φαραῶ, στην πραγματεία «Περὶ Ἴσιδος καί Ὅσιριδος». Στη διατριβή «Περὶ δεισιδαιμονίας» ἐκφράζει ἐπίσης τῆς θρησκευτικῆς του ἀντιλήψεις, ὑπερασπιζόμενος τῆς παραδοξιακῆς δοξασίας ἀπό τήν κριτικὴ του Ἐπίκουρου. Ὁ Κ. Μαρξ εἶχε ὑπογραμμίσει πῶς ὁ Πλούταρχος δεν κατάλαβε ἐπαρκῶς τήν φιλοσοφία του Ἐπίκουρου καί στη διδακτορικὴ διατριβή του «Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στη φυσικὴ φιλοσοφία του Δημόκριτου καί του Ἐπίκουρου» ὁ Μαρξ θεωρεῖ ἐσφαλμένη τήν ἀντίληψη του Χαιρωνέα, ὁ ὁποῖος θέτει τήν φιλοσοφία στην κρίση τῆς

³³ Στο ἴδιο, 58-59.

³⁴ Γεωργούλης, *Ἱστορία*, 478-481.

³⁵ Δημ. Τσιμπουκίδης, *Ὁ βιογράφος Πλούταρχος*, ἐκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 1987, 52-53

³⁶ Karlheinz Deschner, *Ἡ ἐγκληματικὴ ἱστορία του χριστιανισμοῦ-Τόμος 1-πρώιμα χρόνια*, ἐκδ. Κάκτος, Αθήνα 2004, 254-255

θηρσκείας.³⁷ Βέβαια, η διατύπωση αυτή, πραγματοποιήθηκε από έναν εκπρόσωπο του αθεϊσμού, ο οποίος κατά τον Πλούταρχο «κατέχεται από φοβερή άγνοια και η λανθασμένη ματιά ή η τύφλωση(εξαιτίας της αθεΐας) σχετικά με τόσο σπουδαία ζητήματα είναι μεγάλη συμφορά της ψυχής, καθώς είναι σαν να μη βλέπει το λαμπρότατο και κατ' εξοχήν κυρίαρχο των πολλών ματιών, τη νοητική σύλληψη του θεού».³⁸

Ως επιμελητής των Πυθίων αγώνων προς τιμή του Απόλλωνα στους Δελφούς, ο Πλούταρχος προσπάθησε αρκετά να διατηρήσει τούτη την πανελλήνια γιορτή, η οποία άρχισε να μην προσελκύει πια το κοινό, γιατί μεγάλωνε το ενδιαφέρον για τους ελληνιστικούς θεούς. Γι' αυτό το λόγο, σε κάποιες πραγματείες του, επιδίωξε να θεμελιώσει φιλοσοφικά τη λατρεία του Δελφικού Απόλλωνα, που βρισκόταν σε περίοδο παρακμής. Η τάση του αυτή ώθησε ορισμένους συγγραφείς της προχριστιανικής πειόδου να τον χαρακτηρίσουν «φιλοχριστιανό».³⁹ Μάλιστα, κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, όταν δηλαδή είχαμε τη διοχέτευση της φιλοσοφίας στη θεολογία, οι πατέρες της εκκλησίας αναφέρουν συχνά τον Πλούταρχο και τα έργα του, αν και θεωρούνταν και ήταν πράγματι, καθρέφτης του κλασσικού πολιτισμού. Κανείς από τους πεπαιδευμένους της εποχής δεν γινόταν να αγνοήσει τα συγγράματά του, τα οποία αποτελούσαν τότε τα κυριότερα εγχειρίδια των ρητορικών σχολών. Ο Γάλλος κριτικός Fialon είχε πει κάποτε, ότι διά στόματος του Μεγάλου βασιλείου μιλά ο Πλούταρχος, ο δε Έρασμος τονίζει, πως ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος είχε μελετήσει τον Πλούταρχο και είχε ωφεληθεί πολύ από εκείνον. Εξαιτίας όμως των «πονηρών» εκείνων ημερών, κατά τα πρώτα βήματα του Χριστιανισμού, ακόμα και οι σημαντικότεροι κήρυκες απέφευγαν συστηματικά την αναφορά στις φιλοσοφικές και ρητορικές τους σπουδές, ενώπιον του κοινού τους, γι' αυτό και δεν έχει μνημονευθεί ρητά από κανέναν ο Πλούταρχος.

Γενικώς αποτελεί κοινό μυστικό πως οι αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς θεωρούνταν ένα τρόπον τινά κοινό έδαφος, στο οποίο εισέβαλλαν και έκλεβαν οι αντιπρόσωποι διαφορετικών θηρσκείων, ό,τι πίστευε ο καθένας πως θα του φαινόταν χρήσιμο. Τα «κλοπιμαία» αυτά δεν περιορίζονταν μόνο σε μεμονωμένες σκέψεις, αλλά εκτείνονταν και σε ολόκληρα έργα. Έτσι ο Μέγας Βασίλειος μιλά «Κατά τῶν ὀργιζομένων» (κατά το έργο του Πλουτάρχου «Περί ἀοργησίας»), «κατά τῶν

³⁷ Τσιμπουκίδης, *Ο βιογράφος*, 52-53.

³⁸ Πλουτάρχου, *Περί Δεισιδαιμονίας*, 167 Β.

³⁹ Τσιμπουκίδης, *Ο βιογράφος*, 53.

πλουσίων», «κατά τοῦ φθόνου» (κατά τα Πλουτάρχεια «Περί φιλοπλουτίας», «Περί φθόνου καί μίσους») και «Περί τοῦ πῶς πρέπει νά μελετᾶ τούς καλσοικούς ἢ σπουδάζουσα νεολαία» (κατά το του Πλουτάρχου «Πῶς δεῖ τούς νέους ποιητῶν ἀκούειν»).

Πριν ἀπό τους μεγάλους ρήτορες της εκκλησίας, είχαν ἤδη εκμεταλλευθεῖ την «Πολυϊστορία» του Πλουτάρχου, ο Κλήμης ο Αλεξανδρεὺς (160-220) και ο ιστορικός Ευσέβιος (265-340), ο οποίος μάλιστα τον αναφέρει ρητά. Κατά τον ἐπίσκοπο Θεοδώρητο (5^{ος} αι.) ο Πλούταρχος δεν εἶναι μόνο σοφός ἄνδρας, ἀλλὰ και σχεδόν Χριστιανός. Κανείς ἄλλος ἀπό τους αρχαίους συγγραφείς δε βρίσκεται τόσο κοντά στον Χριστιανισμό και μάλιστα μία μικρή ὠθηση θα ἦταν ἀρκετή για να τον μεταβάλει σε Χριστιανό, αν δεν τύχαινε να παρευρίσκεται στην Αθήνα κατά τη διάρκεια της ομιλίας του Αποστόλου Παύλου στον Ἄρειο Πάγο. Πιθανότατα θα συγκαταλεγόταν μαζί με τον Διονύσιο τον Αρεοπαγίτη σε αὐτούς που πίστεψαν στον Χριστό. Αφελείς Χριστιανοί φαντάζονται πως θα τον συναντήσουν στον παράδεισο μαζί με ἄλλους ευσεβεῖς, και ἄλλοι προχωρώντας ἕνα βῆμα παραπέρα, διατυπώνουν παράκληση προς τον Θεό, να συγχηρήσει ἀπό ὅλους τους εθνικούς μόνο τον Πλάτωνα και τον Πλούταρχο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ἀποτελεῖ ο Μητροπολίτης Ευχαΐτων, Ιωάννης Μαυρόποδος (11^{ος} αι.), ο οποίος συνέθεσε ἕνα ἐπίγραμμα που ἔχει ως ἐξῆς:

«Εἶπερ	τινάς	βούλοιο	τῶν	ἀλλοτρίων			
τῆς	σῆς	ἀπειλῆς	ἐξέλεσθαι,	Χριστέ μου,			
Πλάτωνα	καί	Πλούταρχον	ἐξέλοιο	μοι·			
ἄμφω	γάρ	εἰσι	καί	λόγον	καί	τόν	τρόπον
τοῖς	σοῖς	νόμοις	ἔγγιστα	προσπεφυκότες.			
Εἰ	δ’	ἠγνόησαν	ὡς	θεός	σύ	τῶν	ὄλων,
ἐνταῦθα	τῆς	σῆς	χρηστότητος	δεῖ	μόνον		

δι’ ἦν ἅπαντας δωρεάν σῶζειν θέλεις».⁴⁰

Στην πραγματικότητα, ο Πλούταρχος ἀνήκει στη Σχολή ἐκείνων, οἱ οποίοι δε γνώρισαν- γιατί ποτέ δεν το θέλησαν – την ουσία του Χριστιανισμού, ἀλλὰ τον καταπολέμησαν συστηματικῶς μέσα ἀπό την προσπάθεια της ἀναβίωσης των ἠθικῶν στοιχείων που ἐμπεριέχονται στους εἰδωλολατρικούς μύθους και μέσα ἀπό μία

⁴⁰ Σταματάκος, *Πλούταρχος*, 86-88.

καθαρότερη και αξιοπρεπέστερη διδασκαλία περί αρχαίων Θεών· τα έργα του Πλούταρχου ανήκουν επομένως, στις τελευταίες εκείνες προσπάθειες του εθνισμού, μέσω των οποίων προσπάθησε να στηρίξει την παλαιά θρησκεία έναντι της ολοένα αυξανόμενης κατάκτησης εδαφών της νέας. Για αυτόν ο Χριστιανισμός παρέμεινε Ιουδαϊκή αίρεση, εκτός του κύκλου των ενδιαφερόντων του, ακριβώς όπως και για τον Δίωνα, τον Ιουδαίο Ιώσηπο κ.ά.⁴¹

Ο Πλούταρχος πίστευε πως δεν είναι μόνο το αξίωμα που αναδεικνύει τον άνθρωπο, αλλά και ο άνθρωπος το αξίωμα («οὐ μόνον ἀρχὴ ἄνδρα δείκνυσιν, ἀλλὰ καὶ ἀρχὴν ἀνὴρ»). Στα Ηθικά του περιλαμβάνονται έργα και πολιτικής θεματολογίας. Ανάμεσα σε αυτά είναι τα «Πολιτικά παραγγέλματα», «Εἰ πρεσβυτέρῳ πολιτευτέον», «Περὶ μοναρχίας καὶ δημοκρατίας καὶ ὀλιγαρχίας». Στην τελευταία αυτή πραγματεία, υποστηρίζει το μοναρχικό καθεστώς, αναφέρεται στις κρίσεις του Πλάτωνα πως πρέπει να προτιμάται η μοναρχική διακυβέρνηση, διότι ο μονάρχης δύναται να ασκεί ορθή πολιτική, άνευ χρησιμοποίησης βίας ή φαινομενικής συμπάθειας προς τον λαό. Ταυτόχρονα, νοιώθει βαθύ σεβασμό για τους θεσμούς της δημοκρατίας και τα ιδανικά της, τονίζοντας όμως τα μειονεκτήματά της. Για παράδειγμα, στον βίο του Συρακούσιου Δίωνα κατέκρινε την άκρατη δημοκρατία· υποστήριζε πως αυτή δεν είναι πολιτεία, αλλά «παντοπώλιον πολιτειών». Σε άλλο χωρίο αναφερόμενος στη δημοκρατία, τονίζει, πως όπως σε όλα τα κεφάλια των κορυδαλλών υπάρχουν λοφία, έτσι και σε κάθε δημοκρατικό πολίτευμα υπάρχουν συκοφάντες.⁴² Ιδιαίτερη βοήθεια για την κατανόηση των πολιτικών πεποιθήσεων του Πλούταρχου αποτελεί το έργο του «Περὶ τῆς Ρωμαίων τύχης», απ' όπου διαφαίνεται η σκέψη πως το αυτοκρατορικό καθεστώς εγγυάται τη διαφύλαξη της ειρήνης. Αντιθέτως, στους Βίους βλέπει με συμπάθεια τυραννομάχους, όπως τον Κάτωνα τον Νεότερο, ο οποίος καταπολέμησε τον Καίσαρα, τον Βρούτο κ.α. Στη βιογραφία «Καῖσαρ» ο Πλούταρχος, δείχνει λιγότερη συμπάθεια για τον Ρωμαίο αυτοκράτορα, γεγονός που μαρτυρά πως είναι νομοταγής στο καθεστώς, αλλά όχι δουλοπρεπής.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης, τα έργα «Συμποσιακῶν προβλημάτων βιβλία Ἔ» και «Τῶν ἐπτὰ σοφῶν συμπόσιον», όπου ο συγγραφέας ασχολείται με ποικίλα ζητήματα, όπως η ιστορία, η φιλολογία η τέχνη, τα ήθη, τα έθιμα κ.α. Ο Πλούταρχος,

⁴¹ Στο ίδιο, 71.

⁴² Ιωάννης Χρ. Πούλλος, *Πολιτικάί Ιδέαι (παρά Πλουτάρχου)*, Αθήνα 1959, 15-16.

αναζοπυρώνει το ενδιαφέρον των Ρωμαίων λόγιων για το φιλολογικό είδος του συμποσίου της κλασσικής εποχής, το οποίο κατά τους ελληνιστικούς χρόνους είχε λησμονηθεί.⁴³

Όσον αφορά τις τέχνες, αυτή που απασχόλησε περισσότερο τον Πλούταρχο, ήταν η ποίηση. Τη γνώμη του για αυτήν εκθέτει διεξοδικά στην πραγματεία του «Πῶς δεῖ τόν νέον ποιημάτων ακούειν». Είναι γνωστό άλλωστε πόσο καλά γνώριζε την κλασσική, αλλά και τη μεταγενέστερη ελληνική ποίηση. Ωστόσο στη θεωρητική τοποθέτησή του απέναντι στην τέχνη και την ποίηση ειδικότερα, ακολουθεί τον Πλάτωνα, που ιστορικά κατέχει τα πρωτεία, με την επιθυμία του να υποτάξει την ελευθερία της τέχνης σε ένα αυστηρό ηθικό και κοινωνικό σύστημα. Ο Πλούταρχος υποτάσσει την ποίηση στη φιλοσοφία, δηλαδή στην ηθική. Η ποίηση οφείλει να βοηθά τους νέους, και ακόμη ανώριμους, να γνωρίσουν την καθαρή φιλοσοφία, ώστε να πάρουν μια φιλοσοφική πρόγευση και προπαιδεία.

Ο Πλάτωνας, περίπου ως νομοθέτης, δήλωνε πως το μόνο παραδεχτό σε μια πόλη είδος ποίησης είναι οι ύμνοι στους θεούς και στους ήρωες. Ο Πλούταρχος δεν είναι τόσο απόλυτος. Δε νομοθετεί και δεν ορίζει πώς πρέπει να είναι η ποίηση, παραδέχεται πως έχει πολλά αρνητικά σημεία και παίρνει από αυτήν ό,τι τον βοηθά στην ηθική του προσπάθεια. Εγκαταλείπει, έτσι, την τελειότητα του κλασσικού ορισμού της ποίησης και την ορίζει πέρα από κάθε δεοντολογική μονομέρεια. Τη θεωρεί ακριβώς όπως είναι στην πραγματικότητα, το καλό και το τέλειο αναμειγμένα με το κακό και το ατελές: «μίμησιν εἶναι τήν ποίησιν ἠθῶν καί βίων καί ἀνθρώπων οὐ τελείων, οὐδέ καθαρῶν, οὐδ' ἀνεπιλήπτων παντάπασι, ἀλλά μεμιγμένων πάθεσι καί δόξαις ψευδέσι καί ἀγνοίαις».

Γίνεται αντιληπτό πως όπως ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, έτσι και ο Πλούταρχος, τοποθετεί την ποίηση στο επίπεδο μιας μίμησης, η οποία ανταποκρίνεται στο βασικό πραγματιστικό και θετικό χαρακτήρα της αρχαίας τέχνης. Αυτός ο θετικός χαρακτήρας του λόγου, κάποτε μπορεί να αλλοιωθεί ή να γίνει πιο ελεύθερος (σχήματα λόγου κ.λπ.). Όμως στις εικαστικές τέχνες είναι πολύ περισσότερο κανονικός. Αυτό διακρίνεται και στις αισθητικές αντιλήψεις του Πλουτάρχου για τη ζωγραφική, που δεν εκδηλώνονται παρά με ελάχιστες και συμβατικές παρατηρήσεις, Θαυμάζει και επαινεί ό,τι και οι αρχαίοι και επαναλαμβάνει τα ανέκδοτά τους. Τοποθετεί τις εικαστικές τέχνες στο στάδιο μιας απλής αντιγραφής της φύσης, έτσι

⁴³ Τσιμπουκίδης, *Ο βιογράφος*, 51-52.

που η πιστή απόδοση του πρωτοτύπου αποτελεί μεγάλη επιτυχία του καλλιτέχνη. Κάποια παρέκκλιση από τούτο το εκφραστικά περιορισμένο αισθητικό αξίωμα, το οποίο κρατά το καλλιτέχνημα στα όρια της φυσικής ομορφιάς και δεν του επιτρέπει να ανυψωθεί σε μια αισθητική και ουσιαστική αυτοδυναμία, σημειώνει στο είδος της προσωπογραφίας πως: οι ζωγράφοι που ζωγραφίζουν τις ωραίες και πολύ χαριτωμένες μορφές, αν υπάρχει σε αυτές κάτι δυσαρμονικό, απαιτούμε να μην το παραλείπουν αλλά και να μην το παρασταίνουν με μεγάλη ακρίβεια· γιατί στην πρώτη περίπτωση η ζωγραφιά θα γινόταν ανόμοια με το πρότυπο, στη δεύτερη θα γινόταν άσχημη. Και δηλώνει, πως στο πλάσιμο της πνευματικής εικόνας του ήρωά του Κίμωνα, ακολουθεί την ίδια αρχή.

Δυστυχώς χάθηκε μία ειδική πραγματεία του για την ομορφιά («Υπέρ κάλλους»), από την οποία ο Στοβαίος διέσωσε τρία μικρά αποσπάσματα. Σε αυτά γίνεται λόγος για την αμοιβαία σχέση σύνδεσης σώματος και ψυχής, καθώς και για την αξία της σωματικής και της ψυχικής ομορφιάς. Φαίνεται πως ο Πλούταρχος, ξεπερνώντας τον Πλάτωνα, ο οποίος ασχολήθηκε μόνο με το κάλλος της ψυχής, συζητούσε τις πλατωνικές θεωρίες και για το σωματικό κάλλος: «καί πῶς οὐ θαυμαστόν λέγειν τὰ τῆς ψυχῆς καλά τὰ τοῦ σώματος ὑπερορῶντα»; Το όμορφο σώμα δεν πρέπει να το περιφρονούμε, διότι η ομορφιά του είναι έργο της ψυχής, που του χαρίζει την αντανάκλαση της δικής της ομορφιάς· βρίζοντας το σώμα, βρίζουμε και την ψυχή: «Ἡ γοῦν τοῦ σώματος εὐμορφία ψυχῆς ἔστιν ἔργον σώματι χαριζομένης δόξαν εὐμορφίας(...): ὥστε καί τήν ψυχὴν συνυβρίζεις λανθάνων, ἧς ἔστιν ἀνθρώπου κάλλος».

Η γνώμη, τέλος, του Πλουτάρχου για τη μουσική είναι εξ' ολοκλήρου πλατωνική. Είναι θαυμαστής της αρχαίας μουσικής και εχθρός την νεότερης. Στο νόθο σύγγραμμα «Περὶ μουσικῆς», υπάρχουν ιδέες που συμφωνούν με τις δικές του, καθώς υπάρχουν εντός του σκόρπιες κρίσεις που ταυτίζονται με τις δικές του. Συχνά τονίζει την ηθική επίδραση της καλής μουσικής και εξίσου συχνά αντλεί και τις παρομοιώσεις του από αυτήν.⁴⁴

Σε πολλές εργασίες του ο Πλούταρχος, όπως τα «Γαμικά παραγγέλματα», τόνισε την εξέχουσα και θεμελιώδη σημασία της οικογένειας ως βασικού παράγοντα για την

⁴⁴ Μερακλής, *Πλούταρχος*, 76-78.

ύπαρξη της πολιτείας και για τη σύσφιξη των δεσμών κοινωνίας-κράτους. Οι δεσμοί των μελών της οικογένειας, εφόσον αυτή θα έχει υγιείς αρχές, είναι ακατάλυτοι και ιεροί, διότι έχουν ως συνεκτική ουσία την αμοιβαία αγάπη. Εξυμνώντας την ιερότητα του γάμου και της οικογένειας, έγραψε πως ο γάμος και η σύνοδος άνδρα και γυναίκας, είναι η ιερότερη κατάζευξη. Η οικογένεια επιτελεί τον προορισμό της, όταν οι σύζυγοι, εκτός των άλλων αρετών και αρχών, έχουν απαραίτητως και αμοιβαία αγάπη και εκτίμηση και συζυγική πίστη και κατανόηση.

Ενδεικτικά έγραψε πως στη φιλοσοφία ενυπάρχουν και άλλοι πολλοί και καλοί λόγοι, όχι όμως άξιοι περισσότερης σπουδής από τον λόγο του γάμου και προσέθεσε πως οι παλαιοί δεν καθίδρυσαν τον γάμο μόνο στην ηδονή, αλλά και στην πειθώ και στις χάριτες, για να πείθουν οι σύζυγοι ο ένας τον άλλον, να πράττουν όσα επιθυμούν, «οὐχί μαχόμενοι οὐδέ φιλονεικοῦντες». Δεν αγνοούσε βέβαια, ότι υπάρχουν λόγοι, άγνωστοι στους πολλούς, για τους οποίους αναγκάζονται οι σύζυγοι να χωρίσουν. Προς αποφυγή των συμφορών που συνεπάγεται ένας χωρισμός, εξαιτίας των οποίων υποφέρουν κυρίως τα αθώα τέκνα, έδινε συμβουλές προς τους συζύγους, να είναι αγνοί και να αποφεύγουν τις ανίερες και παράνομες συναναστροφές, διότι πάντα θα αποτελούν παράδειγμα προς μίμηση.⁴⁵

⁴⁵ Πούλος, *Πολιτικά Ιδέαι*, 28-31.

Ο θάνατος σύμφωνα με τον Πλούταρχο

Η στάση και η άποψη του Πλουτάρχου για τον θάνατο, μπορεί να χαρακτηριστεί όπως και η φιλοσοφική του μέθοδος: εκλεκτικιστική. Έχοντας δηλαδή συγκεντρώσει τεράστιο όγκο γνώσεων από προγενέστερους, οι οποίοι μελέτησαν τον θάνατο, υιοθετεί αυτές που ταιριάζουν στην ιδιοσυγκρασία του και, μάλιστα, τις εφαρμόζει, ιδίως κατά την αντιμετώπιση του θανάτου της μικρής του κόρης. Όντας κληρονόμος, όπως και κάθε Έλληνας, της ελληνικής κοσμοθέασης και της πολιτισμικής κληρονομιάς, μέσα από την οποία γεννήθηκε η φιλοσοφία, αντιμετωπίζει τον θάνατο όσο γίνεται λογικά και όχι φοβικά. Η ελληνική φυλή κατάφερε να επικρατήσει με τη βοήθεια των όπλων και του πολιτισμού, αψηφώντας τον κίνδυνο των εγχειρημάτων της. Αυτή η στάση ζωής, μέσω της οργάνωσης των πόλεων κρατών, μεταλαμπαδευόταν στους πολίτες, οι οποίοι ήταν ταυτόχρονα και οπλίτες, αλλά και υπερασπιστές της πατρίδας. Ο θάνατος ήταν ανάμεσα και κοντά τους, όπως συμβαίνει διαχρονικά στη φύση. Κάθε στιγμή έμβια όντα πεθαίνουν και άλλα γεννιούνται, συνεχίζοντας αδιάκοπα τον ατελείωτο κύκλο ζωής. Ο άνθρωπος αποτελώντας κομμάτι της φύσης δεν θα μπορούσε να εξαιρεθεί. Το δύσκολο όμως είναι να εναρμονιστεί και να συμφιλιωθεί με την ιδέα του θανάτου του, πόσω δε μάλλον όταν κατέχει και τη συνειδητότητα του τέλους του βίου του.

Ο Πλούταρχος έχοντας κατανοήσει το ζήτημα του θανάτου, και αφού, όπως προαναφέρθηκε πίστευε στην αθανασία της ψυχής, εξήγησε και καθοδήγησε για το πως πρέπει να στέκεται ο άνθρωπος απέναντι στο θάνατο. Όσα έγραψε περί αυτού του θέματος, δεν περιέχουν μεταφυσικές ή υπερβατικές προεκτάσεις, οι οποίες θα μπορούσαν να απορριφθούν από κάποιον εξαιτίας έτερης δογματικής πεποίθησης. Ακόμα και κάποιος άθεος, ο οποίος θα διαφωνούσε αρχικώς με τις θεολογικές απόψεις του Χαιρωνέος, οι οποίες συνδέονται και με τον θάνατο, θα μπορούσε να ωφεληθεί τα μέγιστα από την πλουτάρχεια προσέγγιση. Αποτελούν όλα λογικά και ηθικά πρακτικά εργαλεία, τα οποία οφείλει να παρέχει η φιλοσοφία, καθώς η πράξη ορίζει τον αληθινό φιλόσοφο και όχι μόνο η θεωρία.

Οι δύο κύριες πραγματείες του Πλουτάρχου που έχουν ως θέμα τους τον θάνατο είναι ο «Παραμυθητικός προς Απολλώνιον» και ο «Παραμυθητικός προς τήν γυναῖκα». Στα δύο αυτά έργα ο Πλούταρχος προσπαθεί να παρηγορήσει με γραφόμενα ουσίας τους παραλήπτες των επιστολών του, εξηγώντας τους γιατί δεν πρέπει να πενθούν. Στον Απολλώνιο, που έχασε τον υιό του και στη γυναίκα του Τιμοξένα, με την οποία

μάλιστα μοιράζονται από κοινού την απώλεια της δίχρονης κόρης τους. Στον παραμυθητικό αυτόν έχουμε δηλαδή τις απόψεις του Πλουτάρχου όχι μόνο ως φιλοσόφου, αλλά και ως συζύγου και πατέρα.

Όσον αφορά τα υπόλοιπα έργα του (Βίοι και τα υπόλοιπα Ηθικά), εκεί γίνεται μια έμμεση αναφορά στη στάση απέναντι στον θάνατο, η οποία εκπορεύεται και καθοδηγείται από τα αισθήματα της ανδρείας και της φιλοπατρίας κυρίως. Ο επίγειος βίος θυσιάζεται για κάτι υπέρτερο, όπως είναι η πατρίδα, εντός της οποίας δεν περιβάλλεται μόνο ο χώρος και οι άνθρωποι, αλλά και οι αόρατες πνευματικές αξίες, οι οποίες άνευ θυσίας κινδυνεύουν να αφανιστούν. Η υπεράσπισή τους μέχρις εσχάτων, «υπερνικούν» τον θάνατο χαρίζοντας ενδοκοσμική αθανασία. Ας δούμε όλες τις παραπάνω θέσεις μέσα από τα ίδια τα κείμενα του φιλοσόφου.

Φιλοπατρία-Ανδρεία και θάνατος

«Από τη μητέρα, τον πατέρα και όλους τους άλλους προγόνους, η πατρίδα είναι το πολυτιμότερο, το σεβαστότερο και ιερότερο πράγμα και κατά τη γνώμη των θεών και κατά τη γνώμη των ανθρώπων που έχουν φρόνηση»⁴⁶, διακηρύσσει ο Σωκράτης στον πλατωνικό διάλογο *Κρίτων*, τοποθετώντας την πατρίδα υψηλότερα από κάθε άλλο ιδανικό. Αυτό όμως που προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση, πέρα από το αίσθημα φιλοπατρίας που χαρακτήριζε τον μεγάλο Αθηναίο φιλόσοφο, είναι πως υποστηρίζει ότι η αγάπη και ο σεβασμός για την πατρίδα, αποτελούν γνωρίσματα ανθρώπων φρόνιμων. Η φρόνηση δηλαδή συνοδεύει τη φιλοπατρία. Συντασσόμενος με τον Σωκράτη, ο Πλούταρχος πολλάκις μέσα στα έργα του αναφέρεται και φέρνει ως παραδείγματα ανθρώπους, οι οποίοι όντες φιλοπάτριδες και φυσικά ανδρείοι, μπροστά στην επικείμενη θυσία για την πατρίδα περιφρονούν τον θάνατο -και πολλές φορές τον επιζητούν κιόλας.

Συγκρίνοντας τους στρατηγούς των Αθηναίων, τους ανθρώπους της πράξης δηλαδή και του πολέμου, με τους ποιητές και τους ανθρώπους του πνεύματος γενικότερα, βρίσκει τους πρώτους να υπερτερούν κατά πολύ, καθώς με τις ενέργειές τους

⁴⁶ Πλάτωνος, *Κρίτων*, 51b.

διακινδυνεύουν τη ζωή τους και προσφέρονται στην «ιερή θυσία του θανάτου» κατά τον Επαμεινώνδα, προσφέροντας τον εαυτό τους στους ιερότερους και ενδοξότερους αγώνες για την πατρίδα(τὸν ἱρόθυτον θάνατον, ὡς ὁ Θηβαῖος Ἐπαμεινώνδας εἶπεν, ὑπὲρ πατρίδος- ἐπιδιδόντες ἑαυτοὺς τοῖς καλλίστοις καὶ λαμπροτάτοις ἀγῶσιν).⁴⁷

Ο Αγησίλαος ο μέγας, όταν ρωτήθηκε πως είχε αποκτήσει μεγάλη δόξα , απάντησε: «Καταφρονώντας τον θάνατο» (Ἐρωτώμενος δὲ πῶς μεγάλην δόξαν περιεποιήσατο, «Θανάτου καταφρονήσας» ἔφη).⁴⁸ Την ίδια απάντηση έδωσε και ο βασιλιάς Άγις, ο γιος του Αρχιδάμου, όταν τον ρώτησαν πώς μπορεί κανείς να μένει ελεύθερος (Ἐρωτηθεὶς δὲ πῶς ἂν τις ἐλεύθερος διαμένει, «Θανάτου καταφρονῶν» ἔφη)⁴⁹. Ο Δαμίνδας, όταν ο Φίλιππος της Μακεδονίας εισέβαλε στην Πελοπόννησο, ακούγοντας κάποιον να ισχυρίζεται πως αν οι Λακεδαιμόνιοι δε συμφιλιωθούν μαζί του θα υποστούν μεγάλα δεινά, τον αποκάλεσε γυναικωτό και του είπε πως δεν υπάρχει κάτι φοβερό που μπορούν να υποστούν οι Λακεδαιμόνιοι, αν καταφρονήσουν τον θάνατο (Δαμίνδας, Φιλίππου ἐμβalόντος εἰς Πελοπόννησον καὶ εἰπόντος τινός «Κινδυνεύουσι δεινὰ παθεῖν Λακεδαιμόνιοι, εἰ μὴ τὰς πρὸς αὐτὸν διαλλαγὰς ποιήσονται,» «Ἄνδρόγυννε» εἶπε, «τί δ' ἂν πάθοιμεν δεινὸν θανάτου καταφρονήσαντες;»)⁵⁰.

Η απαλλαγή από τον φόβο ουσιαστικά του θανάτου καθιστά τον άνθρωπο πραγματικά ελεύθερο, αποδεσμευόντάς τον από την προσκόλληση στον επίγειο και φθαρτό κόσμο. Τον ανυψώνει πνευματικώς και τον μετατρέπει σε ολοκληρωτικό κυρίαρχο της ζωής του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, που μας παραδίδει ο Πλούταρχος, αποτελεί ο τελευταίος βασιλιάς των Λακεδαιμονίων Άγις, ο οποίος όταν πιάστηκε με ενέδρα και καταδικάστηκε σε θάνατο από τους εφόρους, άνευ δίκης, βλέποντας κάποιον από τους υπηρέτες του να κλαίει, τον διέταξε να σταματήσει να πενθεί για εκείνον που άδικα και παράνομα χάνεται, καθώς εξαιτίας της αδικίας που υφίστατο, καθίστατο ανώτερος από τους καταδικαστές του. Και μάλιστα, ενώ τα έλεγε αυτά, έβαλε τον λαϊμό του στη θηλιά με τη θέλησή του («Ἄγις ὁ τελευταῖος τῶν Λακεδαιμονίων βασιλεὺς ἐξ ἐνέδρας συλληφθεὶς καὶ καταδικασθεὶς ὑπὸ τῶν ἐφόρων χωρὶς δίκης, ἀπαγόμενος ἐπὶ τὸν βρόχον ἰδὼν τινα τῶν ὑπηρετῶν κλαίοντα, «Παῦσαι» εἶπεν, «ὦ ἄνθρωπε, ἐπ' ἐμοὶ κλαίων· καὶ γὰρ οὕτω παρανόμως καὶ ἀδίκως

⁴⁷ Πλουτάρχου, Πότερον Ἀθηναῖοι κατὰ πόλεμον ἢ κατὰ σοφίαν ἐνδοξότεροι, 349 C.

⁴⁸ Πλουτάρχου, Ἀποφθέγματα Λακωνικά, 210 F.

⁴⁹ Πλουτάρχου, Ἀποφθέγματα Λακωνικά, 216 C.

⁵⁰ Πλουτάρχου, Ἀποφθέγματα Λακωνικά, 219 E.

*ἀπολλύμενος κρείσσων εἰμι τῶν ἀναιρούντων.» Καὶ ταῦτ' εἰπὼν παρέδωκε τῷ βρόχῳ τὸν τράχηλον ἐκουσίως»).*⁵¹

Ο Θηκταμένης, όταν καταδικάστηκε σε θάνατο από τους εφόρους, αποχώρησε χαμογελώντας και ευλόγως κάποιος από τους παρευρισκομένους τον ρώτησε αν καταφρονεί τους Σπαρτιατικούς θεσμούς. Εκείνος αδιάφορος μπρος στην επικείμενη θανάτωσή του του απάντησε: «Όχι, απλώς χαίρομαι, διότι θα πληρώσω αυτό το πρόστιμο χωρίς να ζητήσω ή να δανειστώ το παραμικρό από κανέναν» (*Θηκταμένης, καταγνόντων αὐτοῦ θάνατον τῶν ἐφόρων, ἀπήει μειδιῶν· καὶ τινος τῶν παρόντων ἐρωτήσαντος εἰ [καὶ] καταφρονεῖ τῶν τῆς Σπάρτης νομίμων, «Οὐχί» εἶπεν, «ἀλλὰ γέγηθα, ὅτι δεῖ με τὴν ζημίαν ἐκτίσαι ταύτην, παρ' οὐδενὸς οὔτε τι αἰτήσαντα οὔτε δανεισάμενον.»*).⁵²

Το παράδειγμα του Μεγάλου Αλεξάνδρου χρησιμοποιείται από τον Πλούταρχο για να εξηγήσει πώς ανδρεία και φιλοπατρία, οδηγούν στην περιφρόνηση του θανάτου. Ο Χαιρωνέας αναρωτιέται τι απέκτησε ο Μακεδόνας βασιλιάς παρά την αξία του χωρίς ιδρώτα, χωρίς αίμα, εντελώς δωρεάν, χωρίς να καταβάλει τους μεγαλύτερους κόπους (*Ἀλεξάνδρῳ δὲ τί παρ' ἀξίαν, τί ἀνιδρωτί, τί ἀναιμωτί, τί προῖκα, τί μὴ πονήσαντι τῶν μεγάλων;*)⁵³. Ριχνόταν στον κίνδυνο μπροστά από τους στρατιώτες του (*τοῖς στρατεύμασι προκινδυνεύοντα*)⁵⁴ και επαινούσε όσους προτιμούσαν να πεθάνουν παρά να φανούν ανάξιοι της φήμης τους. Όταν συνέλαβε αιχμάλωτο κάποιον Ινδό που θεωρούνταν ο καλύτερος τοξευτής της Ινδίας, για τον οποίο λεγόταν πως μπορούσε να περάσει το βέλος μέσα από δαχτυλίδι, διατάζοντάς τον να επιδείξει τις ικανότητές του, εκείνος αρνήθηκε, εξοργίζοντας τον Αλέξανδρο, ο οποίος διέταξε να τον σκοτώσουν. Ο αιχμάλωτος, απομακρυνόμενος αποκάλυψε, σε αυτούς που τον οδηγούσαν, ότι δεν είχε ασκηθεί για πολλές ημέρες και φοβόταν μήπως αποτύχει. Μόλις πληροφορήθηκε το γεγονός ο Αλέξανδρος τον θαύμασε και έδωσε διαταγή να τον ελευθερώσουν, προσφέροντάς του δώρα, διότι προτίμησε να πεθάνει παρά να φανεί ανάξιος της φήμης του (*Τῶν δ' Ἰνδῶν τὸν ἄριστα τοξεύειν δοκοῦντα καὶ λεγόμενον διὰ δακτυλίου τὸν οἰστὸν ἀφιέναι λαβὼν αἰχμάλωτον ἐκέλευσεν ἐπιδείξασθαι, καὶ μὴ βουλόμενον ὀργισθεὶς ἀνελεῖν προσέταξε· ἐπεὶ δ' ἀγόμενος ὁ ἄνθρωπος ἔλεγε πρὸς τοὺς ἄγοντας ὅτι πολλῶν ἡμερῶν οὐ μεμελέτηκε καὶ*

⁵¹ Πλούταρχου, *Αποφθέγματα Λακωνικά*, 216 D.

⁵² Πλούταρχου, *Αποφθέγματα Λακωνικά*, 221 F.

⁵³ Πλούταρχου, *Περί τῆς Ἀλεξάνδρου τύχης ἢ ἀρετῆς*, 340 E.

⁵⁴ Πλούταρχου, *Περί τῆς Ἀλεξάνδρου τύχης ἢ ἀρετῆς*, 337 B.

*έφοβήθη διαπεσεῖν, ἀκούσας ὁ Ἀλέξανδρος ἐθαύμασε καὶ ἀπέλυσε μετὰ δώρων αὐτόν, ὅτι μᾶλλον ἀποθανεῖν ὑπέμεινε ἢ τῆς δόξης ἀνάξιος φανῆναι).*⁵⁵

Ο Αθηναῖος Φωκίων, ο οποίος ήταν ἄνθρωπος μετρημένος, καθὼς δὲν τον εἶδε ποτὲ κανεὶς οὔτε να γελαεῖ οὔτε να κλαίει (*ὑπ' οὐδενὸς οὔτε γελῶν ὄφθη οὔτε δακρύων*),⁵⁶ ὅταν καταδικάστηκε μαζί με τους φίλους του σε θάνατο ἀπὸ την ἐκκλησία του δήμου, μετὰ την ἀποκατάσταση του δημοκρατικοῦ πολιτεύματος, βιάδιζε σιωπηλὸς καὶ ἀτάραχος πρὸς τὴν θανάτωσή του, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι ἐκλαίγαν (*Μετὰ δὲ τὴν Ἀντιπάτρου τελευτὴν δημοκρατίας Ἀθηναίοις γενομένης κατεγνώσθη θάνατος τοῦ Φωκίωνος ἐν ἐκκλησίᾳ καὶ τῶν φίλων· οἱ μὲν οὖν ἄλλοι κλαίοντες ἤγοντο, τῷ δὲ Φωκίῳ σιωπῆ βαδίζοντι*). Μάλιστα ἦταν τόσο συνειδητοποιημένος καὶ νηφάλιος τὴ στιγμή που ἐπρόκειτο να πιεῖ τὸ δηλητήριον, ὥστε τὸ μόνον που παρήγγειλε στον υἱὸν του, ἦταν να μὴν κρατήσῃ κακία στους δημίους του, δηλαδή στους Αθηναίους (*Ἦδη δὲ τῆς κύλικος αὐτῷ προσφερομένης ἐρωτηθεὶς εἴ τι λέγει πρὸς τὸν υἱόν 'ἔγωγε' εἶπεν 'ἐντέλλομαι καὶ παρακαλῶ μηδὲν Ἀθηναίοις μνησικακεῖν*).⁵⁷

Ο Γνάιος Πομπήιος, ὅταν ἐπληξέ τὴ Ρώμη μεγάλη σιτοδεία, ἀναδείχτηκε κατὰ ὄνομα μὲν ἐπιμελητὴς τῆς ἀγορᾶς, ἀλλὰ στὴν πράξιν κυρίαρχος ξηρᾶς καὶ θάλασσης, καὶ ἐπλευσε στὴν Ἀφρική, στὴ Σαρδηνία καὶ στὴ Σικελία. Ἐχοντας συγκεντρώσει μεγάλη ποσότητα σιταριού, ἐσπευσε στὴ Ρώμη, ὅπου ἐπικρατοῦσε σφοδρὴ κακοκαιρία καὶ οἱ κυβερνήτες τῶν πλοίων ἦταν διστακτικοὶ να ταξιδέψουν. Ὄποτε πρῶτος αὐτὸς μῆκε στο πλοῖο καὶ διατάζοντας να σηκώσουν τὴν ἄγκυρα, εἶπε πως «εἶναι ἀπαραίτητο να πλεύσουμε, να ζήσουμε δὲν εἶναι ἀπαραίτητο» (*Ἴσχυρᾶς δὲ σιτοδείας ἐν Ρώμῃ γενομένης ἀποδειχθεὶς λόγῳ μὲν ἀγορᾶς ἐπιμελητῆς, ἔργῳ δὲ γῆς καὶ θαλάσσης κύριος, ἔπλευσεν εἰς Αἰβύνην καὶ Σαρδόνα καὶ Σικελίαν· καὶ πολὺν ἀθροίσας σῖτον ἔσπευδεν εἰς τὴν Ρώμην. μεγάλου δὲ χειμῶνος γενομένου καὶ τῶν κυβερνητῶν ὀκνοῦντων, πρῶτος ἐμβὰς καὶ τὴν ἄγκυραν ἄραι κελεύσας ἀνεβόησε 'πλεῖν ἀνάγκη, ζῆν οὐκ ἀνάγκη*).⁵⁸ Ἡ αἴσθησις του καθήκοντος καὶ ἡ κοινὴ ωφέλεια του συνόλου κάνουν τους σπουδαίους ηγέτες να μὴν υπολογίζουν τὸν κίνδυνον τοῦ θανάτου, ἀλλὰ τὴν πάσῃ θυσίᾳ ἐπίτευξιν τοῦ στόχου.

Ἡ δυνατὴ φιλία, ἡ ἀνδρεία, ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ ἀφοσίωσις ἔκαναν τους συντρόφους καὶ σωματοφύλακες του Μεγάλου Ἀλεξάνδρου -τον Λιμναῖον, τὸν Λεοννάτον, τὸν Πτολεμαῖον- να διακινδυνεύουν τὴ ζωὴν τους για χάριν τοῦ βασιλείου τους, ὅταν ἐκεῖνος

⁵⁵ Πλουτάρχου, *Βασιλέων ἀποφθέγματα καὶ στρατηγῶν*, 181 Β.

⁵⁶ Πλουτάρχου, *Βασιλέων ἀποφθέγματα καὶ στρατηγῶν*, 187 F.

⁵⁷ Πλουτάρχου, *Βασιλέων ἀποφθέγματα καὶ στρατηγῶν*, 189 Α.

⁵⁸ Πλουτάρχου, *Βασιλέων ἀποφθέγματα καὶ στρατηγῶν*, 204 C.

ατρόμητος, όρμησε ένας απέναντι σε πολλούς, σε μια βαρβαρική παραλίμνια πολίχνη (*έν εσχατιᾷ βαρβάρου παραποταμίας καί τείχεσιν ἀδόξου πολίχνης*)⁵⁹. Δεν οφείλεται βέβαια πουθενά αλλού η αυταπάρνηση αυτή των συντρόφων και η τόλμη τους μπροστά στον κίνδυνο του θανάτου, παρά στον έρωτα για την αρετή (*Οὐ γὰρ διὰ Τύχην ἀγαθῶν βασιλέων ἑταῖροι προαποθνήσκουσιν ἔκουσίως καὶ προκινδυνεύουσιν, ἀλλ' ἔρωτι τῆς Ἀρετῆς*).⁶⁰

Ο σπαρτιατικός τρόπος ζωής, όπως αυτός θεμελιώθηκε από τη λυκούργεια νομοθεσία, ήταν πλήρως εναρμονισμένος με τη φύση. Ο Σπαρτιάτης ασκούσαν καθημερινώς, ώστε μέσα από την άσκηση να επιτύχει τον ενάρετο βίο και να προσαρμοστεί στα ανθρώπινα μέτρα. Λιτός σε όλα του και πάντα έτοιμος να υπερασπιστεί με τη ζωή του την πατρίδα και τις αξίες του. Ο θάνατος αποτελούσε ένα γεγονός, το οποίο προσφερόταν για την ανάβαση στο βάθρο των ηρώων και δεν αντιμετωπιζόταν με δειλία. Ο Αναξανδρίδας, ο υιός του Λέοντος, σε κάποιον που τον ρώτησε, γιατί οι Σπαρτιάτες στους πολέμους ρίχνονται με θάρρος στον κίνδυνο, αποκρίθηκε, διότι ασκούμαστε στο να αισθανόμαστε αιδώ για τον τρόπο που ζούμε και όχι, όπως όλοι οι άλλοι, στο να φοβόμαστε για τη ζωή μας (*Ἄλλου δ' ἐρωτῶντος διὰ τί ἐν τοῖς πολέμοις Σπαρτιᾶται θαρραλέως κινδυνεύουσιν, «Ὅτι» ἔφη «αἰδεῖσθαι περὶ βίου μελετῶμεν, οὐχ ὥσπερ οἱ ἄλλοι φοβεῖσθαι.»*).⁶¹ Γίνεται φανερό πως η άσκηση και η καθημερινή μελέτη των ανθρωπίνων πραγμάτων, γεννά την εξοικείωση με τον θάνατο και γενικότερα όλες τις αρετές που καθιστούν τον άνθρωπο ανώτερο ον. Μέσα από την ευλαβική αφοσίωση στους νόμους τους οι Σπαρτιάτες διαπαιδαγωγούνταν και δρούσαν, έχοντας καταφέρει κάτι το συγκλονιστικό και συνάμα ακατόρθωτο για τους πολλούς: το να μη δειλιάζουν μπροστά στον θάνατο. Κάπως έτσι φαντάζει ο πραγματικά ελεύθερος άνθρωπος.

Όταν κάποιος, μετά την ήττα του βασιλιά Άγι στη μάχη εναντίον του Αντίπατρου κοντά στη Μεγάπολη, ρώτησε τον Αστυκρατίδα αν τώρα που ηττήθησαν οι Σπαρτιάτες από τους Μακεδόνες, θα γίνουν δούλοι, εκείνος αποκρίθηκε πως ο Αντίπατρος δε θα μπορούσε να εμποδίσει τους Σπαρτιάτες να πολεμήσουν και να πεθάνουν για τη Σπάρτη (*Ἀστυκρατίδας, εἰπόντος τινὸς αὐτῷ μετὰ τὸ ἠττηθῆναι Ἄγι τὸν βασιλέα ἐν τῇ πρὸς Ἀντίπατρον μάχῃ περὶ Μεγάλην πόλιν «Τί ποιήσετε, ὦ Λακεδαιμόνιοι; ἢ δουλεύσετε Μακεδόσιν;» εἶπε «τί δέ; κωλῦσαι ἂν δύναίτο Ἀντίπατρος*

⁵⁹ Πλουτάρχου, *Περὶ τῆς Ἀλεξάνδρου τύχης ἢ ἀρετῆς*, 344 C.

⁶⁰ Πλουτάρχου, *Περὶ τῆς Ἀλεξάνδρου τύχης ἢ ἀρετῆς*, 344 D.

⁶¹ Πλουτάρχου, *Ἀποφθέγματα Λακωνικά*, 217 A.

μαχομένους ἡμᾶς ἀποθανεῖν ὑπὲρ τῆς Σπάρτης;»⁶² Ο Αναξίβιος όταν του έστησε ενέδρα ο Αθηναίος στρατηγός Ιφικράτης και τον ρωτούσαν οι στρατιώτες του τι πρέπει να γίνει, εκείνος τους είπε: «Τι άλλο, παρά να σωθείτε εσείς και εγώ να πεθάνω στη μάχη;» (*Ἀναξίβιος ἐνεδρευθεὶς ὑπὸ Ἰφικράτους τοῦ Ἀθηναίων στρατηγοῦ καὶ ἐρωτώμενος ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν τί δεῖ ποεῖν, «Τί γὰρ ἄλλο» ἔφη «ἢ ὑμᾶς μὲν σώζεσθαι, ἐμὲ δὲ μαχόμενον ἀποθανεῖν;»*)⁶³ Η φιλοπατρία, η οποία όπως αναφέρθηκε συνοδεύει τη φρόνηση, χαρακτήριζε όλους τους μεγάλους και ξακουστούς ανθρώπους της πράξης, που απέδειξαν στα πεδία των μαχών πως ο ανδρείος τον θάνατο δεν τον φοβάται. Τέτοιοι άξιοι στρατιωτικοί και πολιτικοί ηγέτες, για τους οποίους πληροφορούμαστε και από τον Πλούταρχο, λείπουν από τη σημερινή ελληνική κοινωνία και τη θέση τους έχουν πάρει άνδρες ανάξιοι και δειλοί, που τρέμουν και τον θάνατο, αλλά και την υπεράσπιση της πατρίδας τους.⁶⁴

Ο Ιππόδαμος, σε ηλικία άνω των ογδόντα ετών, τον καιρό που ο Άγις πολέμουσε στο πλευρό του Αρχιδάμου, στάλθηκε από τον Άγι στη Σπάρτη να προσφέρει εκεί τις υπηρεσίες του. Και όμως, παρά το προχωρημένο της ηλικίας του, αρνήθηκε να εγκαταλείψει το πεδίο της μάχης λέγοντας πως θα βρει καλύτερο θάνατο κάνοντας ανδραγαθήματα υπέρ της Σπάρτης. Κατόπιν, πήρε τα όπλα, εστάθη στο πλευρό του βασιλιά και πέθανε πολεμώντας (*Ἰππόδαμος, ὅτε Ἄγις Ἀρχιδάμῳ παρετάσσετο, [συμ]πεμφθεὶς τῷ Ἄγιδι εἰς Σπάρτην ἐκεῖ τὰς χρεῖας παρέχεσθαι, «Ἄλλ' οὗτος» ἔφη «οὗτοι κάλλιον [θάνατον] ἀποθανοῦμαι ὑπὲρ Σπάρτας ἀνδραγαθῶν;» ἦν δὲ βεβιωκὼς ὑπὲρ τὰ ὀγδοήκοντα ἔτη· καὶ μετὰ ταῦτα λαβὼν τὰ ὄπλα καὶ στὰς ἐν δεξιᾷ τοῦ βασιλέως, μαχόμενος ἀποθνήσκει.*)⁶⁵

Ο Καλλικρατίδας, ενώ ετοιμαζόταν για τη ναυμαχία κοντά στις Αργινούσες, μόλις ο κυβερνήτης Έρμων του είπε πως το σωστό είναι να αποχωρήσουν, εφόσον οι τριήρεις των Αθηναίων ήταν πολύ περισσότερες, απάντησε πως μικρή σημασία έχει η αριθμητική υπεροχή των αντιπάλων και πως το να φύγουμε θα ήταν ντροπιαστικό και επιζήμιο για τη Σπάρτη. Αντίθετα, το να μείνουμε και ή να πεθάνουμε ή να νικήσουμε είναι το καλύτερο. Ακόμη κάνοντας τις προκαταρτικές θυσίες, πληροφορήθηκε από τον μάντη, πως η έκβαση της μάχης θα ήταν θετική για το

⁶² Πλούταρχου, *Αποφθέγματα Λακωνικά*, 219 Β.

⁶³ Πλούταρχου, *Αποφθέγματα Λακωνικά*, 219 C.

⁶⁴ <https://www.xrimaonline.gr/article/politiki/77876-ereyna-prodosia-h-xrisi-toy-makedonia-lene-oi-ellines>, <https://enomeno-elliniko-ethnos.webnode.gr/politiki-oikonomia/oi-ellines-politiko-i-einai-prodotes-kai-praktores-xenon-symferonton/>

⁶⁵ Πλούταρχου, *Αποφθέγματα Λακωνικά*, 222 Α

στράτευμα, αλλά ο αρχηγός του θα πέθαινε. Χωρίς να ταραχτεί καθόλου είπε: «Η Σπάρτη δεν εξαρτάται από έναν άνθρωπο. Αν πεθάνω εγώ, η πατρίδα δε θα εξασθενήσει στο παραμικρό, ενώ, αν υποχωρήσω στους εχθρούς, σίγουρα θα εξασθενήσει». Ακολούθως, αφού υπέδειξε ως αρχηγό τον Κλέαρχο, ρίχτηκε στη ναυμαχία και πέθανε πολεμώντας (*Μέλλων δὲ περὶ τὰς Ἀργινούσας ναυμαχεῖν, Ἑρμῶνος τοῦ κυβερνήτου εἰπόντος ὅτι καλῶς ἔχει ἀποπλεῦσαι, αἱ γὰρ τριήρεις τῶν Ἀθηναίων πολλῶ πλείους εἰσίν, εἶπε «Καὶ τί τοῦτο; ἀλλὰ φεύγειν αἰσχρὸν καὶ βλαβερὸν τῇ Σπάρτῃ· μένοντα δὲ ἢ ἀποθανεῖν ἢ νικᾶν ἄριστον.» Προθυσάμενος δέ, ὡς ἤκουσε τοῦ μάντεως σημαίνεσθαι διὰ τῶν ἐμπύρων τῶ μὲν στρατῶ νίκην τῶ δὲ στρατηγούντι θάνατον, οὐδὲν καταπλαγεὶς εἶπεν «Οὐ παρ' ἓνα τὰ Σπάρτας· ἀποθανόντος μὲν γάρ μου οὐδὲν ἢ πατρις ἐλαττωθήσεται, εἴζαντος δὲ τοῖς πολεμίοις ἐλαττωθήσεται.» Ἀποδείξας οὖν ἀνθ' ἑαυτοῦ Κλέανδρον ἡγεμόνα ὤρμησεν ἐπὶ τὴν ναυμαχίαν, καὶ μαχόμενος ἐτελεύτα.).⁶⁶*

Ο Ζευξίδαμος, σε κάποιον Αιτωλό που ἔλεγε πως ο πόλεμος είναι καλύτερος ἀπὸ τὴν εἰρήνην για ὅσους θέλουν να κάνουν ἀνδραγαθήματα, ἀπάντησε πως για τους ἀνθρώπους αὐτοὺς είναι καλύτερος ο θάνατος ἀπὸ τὴ ζωὴ (*Αἰτωλοῦ δὲ τινος λέγοντος ὅτι τοῖς ἀνδραγαθεῖν βουλομένοις κρείσσων τῆς εἰρήνης ὁ πόλεμος, «Οὐ μὰ τοὺς θεοὺς» ἔφη « ἀλλὰ τούτοις κρείσσων ὁ θάνατος τῆς ζωῆς.»*).⁶⁷ Ο Θεμιστέας, ο οποίος ἦταν μάντης, εἶχε προβλέψει τὸν χαμό του Λεωνίδα και των υπολοίπων που εἶχαν ἐκστρατεύσει στις Θερμοπύλες. Παρ' ὅλα αὐτά, ὅταν ἐστάλη ἀπὸ ἐκεῖνον πίσω στη Σπάρτη για να ἀναγγεῖλει τι ἐπρόκειτο να συμβεῖ, θέλοντας να τὸν γλιτώσει ἀπὸ τὸν βέβαιο θάνατο, δὲν τὸ δέχτηκε και προτίμησε να πέσει ὡς μαχητὴς και ὄχι να δράσει ὡς ἀγγελιοφόρος (*Θεμιστέας προεῖπε μὲν Λεωνίδα τῶ βασιλεῖ τὴν ἐσομένην ἀπώλειαν περὶ Θερμοπύλας αὐτοῦ τε καὶ τῶν συστρατευομένων αὐτῶ, μάντις ὢν· ἀποπεμπόμενος δὲ ὑπὸ τοῦ Λεωνίδα εἰς τὴν Λακεδαίμονα, προφάσει τοῦ ἀπαγγεῖλαι τὰ συμβησόμενα ταῖς δ' ἀληθείαις ἵνα μὴ παραπόληται, οὐκ ἠνέσχετο ἀλλ' εἶπε «Μαχητὴς ἐπέμφθην οὐκ ἀγγελιοφόρος.»*).⁶⁸

Ο Λεωνίδα, ο υἱὸς τοῦ Ἀναξανδρίδα, ἀποτελεῖ ἴσως τὸ φωτεινότερο παράδειγμα ἀνδρός, που δὲν δειλίασε μπροστὰ στὸν θάνατο, προσφέροντας τα μέγιστα, ὄχι μόνο για τὴ Σπάρτη και τὴν Ελλάδα, ἀλλὰ και για ὅλον τὸν πολιτισμένο κόσμο. Ἡ στάση του ἰδίου και των στρατιωτῶν του, πέρα ἀπὸ τὴ γενναιότητα και τὴ θυσία για ἓναν

⁶⁶ Πλουτάρχου, *Ἀποφθέγματα Λακωνικά*, 222 E- F

⁶⁷ Πλουτάρχου, *Ἀποφθέγματα Λακωνικά*, 221 B-C.

⁶⁸ Πλουτάρχου, *Ἀποφθέγματα Λακωνικά*, 221 C- D.

υπέρτερο σκοπό, μας κληροδοτεί και μία προσέγγιση απέναντι στον θάνατο. Όταν κάποτε του είπαν μήπως έχει αποφασίσει κάτι άλλο από το να εμποδίσει τη διέλευση των βαρβάρων, εκείνος αποκρίθηκε πως «στα λόγια όχι, στην πράξη το να πεθάνω για την Ελλάδα» (*Πάλιν δ' αὐτῶν εἰπόντων «Μή τι ἕτερον διέγνωκας ποιεῖν ἢ τὰς παρόδους τῶν βαρβάρων κωλύειν;» «Τῷ λόγῳ» ἔφη «τῷ δ' ἔργῳ ἀποθανούμενος ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων.»*).⁶⁹ Πραγματικά, είναι εξαιρετικά δύσκολο να συλλάβει πλήρως ο ανθρώπινος νους πώς κάποιοι ὄδευαν εκουσίως προς τον θάνατο, χωρίς καμία μετάπτωση της ψυχολογίας ή της συμπεριφοράς τους. Πόσο φιλοσοφημένο και θεσμικά οργανωμένο βίο πρέπει να τελούσαν; Όταν πάλι κάποιος είπε στον Λεωνίδα, πως παίρνει μαζί του λίγους άνδρες για να εκτεθεί σε κίνδυνο απέναντι σε τόσους πολλούς, εκείνος του απάντησε πως είναι αρκετοί εφόσον πρόκειται να πεθάνουν (*Εἰπόντος δέ τινος «Ἵ Λεωνίδα, πρὸς πολλοὺς μετ' ὀλίγων διακινδυνεύσων οὕτως πάρει;»- «Καὶ μὴν» εἶπεν «πολλοὺς ἐπάγομαι ὡς ἀποθανουμένους.»*). Στους στρατιώτες, πριν από τη μάχη των Θερμοπυλῶν, παρήγγειλε να γευματίσουν σαν να επρόκειτο να δειπνήσουν στον Ἄδη (*Τοῖς δὲ στρατιώταις παρήγγειλεν ἀριστοποιεῖσθαι ὡς ἐν Ἰδίου δειπνοποιησομένους.*).⁷⁰

Ο Λόχαγος, ο πατέρας του Πολυαινίδα και του Σείρωνος, μόλις έμαθε από κάποιον, πως ένας από τους δύο υιούς του είχε σκοτωθεί είπε πως από παλιά ήξερε ότι επρόκειτο κάποτε να πεθάνει (*Λόχαγος ὁ Πολυαινίδου καὶ Σείρωνος πατήρ, ἀπαγγείλαντός τινος αὐτῷ ὅτι τῶν υἱῶν τεθνήκοι ὁ ἕτερος, «Πάλαι ἤδειν» ἔφη «ὅτι ἀποθανεῖν αὐτὸν ἔδει.»*).⁷¹ Ο Τύννιχος, όταν πέθανε ο υιός του Θρασύβουλος, το αντιμετώπισε σθεναρώς. Και δημιουργήθηκε μάλιστα και επιγραφή για την περίπτωση του:

Στην Πιτάνη έφτασε νεκρός ο Θρασύβουλος πάνω στην ασπίδα, έχοντας δεχτεί επτά τραύματα εκ μέρους των Αργείων, όλα από μπροστά· το ματωμένο κουφάρι ο γέροντας Τύννιχος βάζοντας πάνω στην πυρά είπε: «Τους δειλούς ας κλάψουν· εγώ, παιδί μου, εσένα αδάκρυτος θα θάψω, γιο δικό μου και Λακεδαιμόνιο» (*Τύννιχος, Θρασυβούλου τοῦ παιδὸς ἀποθανόντος, εὐρώστως ἤνεγκε· καὶ ἐπίγραμμα εἰς τοῦτον ἐγένετο·*

⁶⁹ Πλουτάρχου, *Αποφθέγματα Λακωνικά*, 225 Α.

⁷⁰ Πλουτάρχου, *Αποφθέγματα Λακωνικά*, 225 C- D.

⁷¹ Πλουτάρχου, *Αποφθέγματα Λακωνικά*, 225 Ε.

τὰν Πιτάναν Θρασύβουλος ἐπ' ἀσπίδος ἦλυθεν ἄπνους
 ἑπτὰ πρὸς Ἀργείων τραύματα δεξάμενος,
 δεικνὺς ἀντία πάντα· τὸν αἱματόεντα δ' ὁ πρέσβυς
 θεῖς ἐπὶ πυρκαϊῆν Τόννιχος εἶπε τάδε·
 «Δειλοὶ κλαιέσθωσαν· ἐγὼ δέ σε τέκνον ἄδακρυς
 θάψω, τὸν καὶ ἐμὸν καὶ Λακεδαιμόνιον.»⁷²

Εξίσου ηρωικά παραδείγματα αντιμετώπισης του θανάτου, αποτελούν και αυτά των γυναικῶν της Σπάρτης, τα οποία μας διασώζει ο Πλούταρχος. Στην Λακεδαίμονα, όπου οι γυναίκες, εν αντιθέσει με την Αθήνα, ήταν ίσες με τους άνδρες, οι Σπαρτιάτισσες, γεννούν ήρωες, για αυτό και πρέπει να φανούν αντάξιες των συζύγων τους. Οι αναφορές του Χαιρωνέος προκαλούν ανάμεικτα συναισθήματα στον σημερινό άνθρωπο και ίσως φαντάζουν ανάληγτες προσεγγίσεις τραχέων γυναικῶν. Έχοντας διαμορφώσει στο μυαλό του μία πολύ συγκεκριμένη γυναικεία φιγούρα, με περισσότερες ευαισθησίες και τρυφερότητα, παρά με δυναμισμό και ανθεκτικότητα, ίσως τον κάνουν να απορρίψει ένα τέτοιο γυναικείο πρότυπο. Την απάντηση στον τυπικά και όχι ουσιαστικά ευαίσθητο άνθρωπο της εποχής μας, την δίδει η Γοργώ, η γυναίκα του Λεωνίδα, η οποία όταν ρωτήθηκε από κάποια γυναίκα της Αττικής, γιατί μόνο οι Λάκαινες έχουν εξουσία επάνω στους άνδρες, απάντησε: «Επειδή είμαστε και οι μόνες που γεννάμε άνδρες» (*Ἐρωτηθεῖσα δὲ ὑπὸ τινος Ἀττικῆς "διὰ τί ὑμεῖς ἄρχετε μόναι τῶν ἀνδρῶν αἱ Λάκαιναι;"*, "ὅτι, ἔφη, καὶ τίκτομεν μόναι ἄνδρας".)⁷³

Ο Βρασίδης έτυχε να σκοτωθεί, στον πόλεμο για την απελευθέρωση των Ελλήνων της Θράκης, και οι απεσταλμένοι στη Σπάρτη πρέσβεις πήγαν να συναντήσουν τη μητέρα του Αρχιλεωνίδα. Το πρώτο που τους ρώτησε, γενναία μητέρα γενναίου ανδρός, ήταν αν ο υιός της είχε όμορφο θάνατο. Καμία ταραχή, καμία υπερβολική αντίδραση, κανένας πένθιμος λόγος. Ήξερε βέβαια πως τον γέννησε θνητό. Και όταν οι Θράκες άρχισαν να εγκωμιάζουν τον Βρασίδα και να ισχυρίζονται πως άλλος τέτοιος άνθρωπος δεν υπάρχει, η ελεύθερη και ατάραχη γυναίκα τους απάντησε: «Δεν τα ξέρετε καλά ξένοι. Ο Βρασίδης ήταν πράγματι άνδρας σωστός, η Σπάρτη όμως έχει πολλούς ανώτερούς του» (*Ἐπεὶ δὲ συνέβη πεσεῖν αὐτὸν ἐλευθεροῦντα τοὺς ἐπὶ Θράκης Ἕλληνας, οἱ δὲ πεμφθέντες εἰς Λακεδαίμονα πρέσβεις τῇ μητρὶ αὐτοῦ Ἀρχιλεωνίδι προσῆλθον, πρῶτον μὲν ἠρώτησεν εἰ καλῶς ὁ Βρασίδης ἐτελεύτησεν,*

⁷² Πλουτάρχου, *Αποφθέγματα Λακωνικά*, 234 F- 235 A.

⁷³ *Λακωνικῶν ἀποφθέγματα*, 240 E.

ἐγκωμιαζόντων δὲ τῶν Θρακῶν καὶ λεγόντων ὡς οὐδεὶς ἄλλος ἐστὶ τοιοῦτος, «Ἄγνοεῖτε» εἶπεν «ὦ ξένοι· Βρασίδας γὰρ ἦν μὲν ἀνὴρ ἀγαθός, πολλοὺς δ' ἐκείνου κρείσσονας ἔχει ἢ Σπάρτη.»⁷⁴ Ἡ ικανοποίηση πῶς ὁ υἱὸς τῆς πέθανε με ἠρωικό τρόπο, χωρὶς νὰ ντροπάσει τὴν πόλιν του καὶ ἐκτελώντας τὸ χρέος του, τῆς προσφέρουν ἀνακούφιση καὶ ἐπισκιάζουν τὴν ἀπώλεια. Οὐσιαστικῶς δὲν ἀνήκε σε αὐτὴν ἢ σε κάποιο ἄλλο φυσικό πρόσωπο ὁ Βρασίδας, ἀλλὰ στὴν πατρίδα. Ὁ θάνατος δὲν εἶναι ἀντίπαλος πῶς τὸν κέρδισε, ἀλλὰ δωρητής, πῶς του δώρισε ἐνδοκοσμικὴ ἀθανασία καὶ ξεχωριστὴ θέση ἐνώπιον ζώντων καὶ νεκρῶν.

Ἡ Δαμάτρια, ἀκούγοντας πῶς ὁ υἱὸς τῆς ἦταν δειλὸς καὶ ἀνάξιός τῆς, ὅταν ἐκεῖνος ἐπέστρεψε τὸν σκότωσε. Στὸν τάφο τῆς ὑπάρχει τὸ ἐξῆς ἐπίγραμμα:

«Τὸν Δαμάτριον πῶς παρέβηκε τοὺς νόμους σκότωσε ἡ μάνα του, ἡ Λακεδαιμόνια τὸν Λακεδαιμόνιον» (Δαματρία τὸν υἱὸν δειλὸν καὶ ἀνάξιον ἑαυτῆς ἀκούσασα, παραγενόμενον ἀνεῖλε· τὸ δ' ἐπίγραμμα ἐπ' αὐτῆς τότε, τὸν παραβάντα νόμους Δαμάτριον ἔκτανε μάτηρ ἁ Λακαδαίμονία τὸν Λακεδαιμόνιον).⁷⁵

Κάποια ἄλλη Λάκαινα, σκότωσε τὸν υἱὸ τῆς, ἐπειδὴ λιποτάκτησε, θεωρώντας τὸν ἀνάξιον τῆς πατρίδας καὶ εἶπε πῶς δὲν ἦταν δικό τῆς βλαστάρι. Στὸν τάφο τῆς εἶναι χαραγμένο τὸ ἐξῆς ἐπίγραμμα:

«Πήγαινε, κακὸ βλαστάρι, στὸ σκοτάδι, πῶς ἀπέχθεια γιὰ σένα ὁ Εὐρώτας δὲ ρέει οὔτε καν γιὰ ἐλάφια δειλά. Ἄθλιε σκύλε, τιποτένιε, πήγαινε ἐπιτέλους στὸν Ἄδη, πήγαινε· τὸν ἀνάξιον τῆς Σπάρτης εἶναι σαν νὰ μὴν τὸν γέννησα» (Ἐτέρα Λάκαινα τὸν υἱὸν λιποτακτῆσαντα ὡς ἀνάξιον τῆς πατρίδος ἀνεῖλεν, εἰπῶσα 'οὐκ ἐμὸν τὸ φῖτυμα'. ἐφ' ἧς τὸ ἐπίγραμμα τότε, ἔρρε κακὸν φῖτυμα διὰ σκότος οὗ διὰ μῖσος Εὐρώτας δειλαῖς μὴδ' ἐλάφοισι ῥέει ἀχρεῖον σκυλάκευμα κακὰ μερίς ἔρρε ποθ' Αἶδαν ἔρρε τὸ μὴ Σπάρτας ἄξιον οὐδ' ἔτεκον).⁷⁶

Κάποια ἄλλη, πῶς ὁ υἱὸς τῆς ἀπουσίαζε καιρὸ σε κάποια πολεμικὴ ἐπιχείρηση, μόλις τὸν εἶδε νὰ πλησιάζει, δὲν τὸν ρώτησε κάτι σχετικὰ με τὸν ἴδιο, ὅπως τὴν πορεία τῆς υγείας του καὶ ἄλλα σχετικὰ, ἀλλὰ «πῶς τα πάει ἡ πατρίδα;». Ὅταν ἐκεῖνος τῆς ἀπάντησε πῶς χάθηκαν ὅλοι, σήκωσε μίαν κεραμίδα, τὴν πέταξε πρὸς τὸ μέρος του καὶ

⁷⁴ Πλουτάρχου, Ἀποφθέγματα Λακωνικά, 219 D.

⁷⁵ Λακωνικῶν ἀποφθέγματα, 240 F.

⁷⁶ Λακωνικῶν ἀποφθέγματα, 241 A.

τον σκότωσε, λέγοντας: «Εσένα λοιπόν έστειλαν να μας φέρεις τα άσχημα νέα;» (Προσάγοντά τις τὸν υἱὸν θεασαμένη ἐπύθετο "τί πράττει ἡ πατρίς;" εἰπόντος δέ "πάντες ἀπολώλασι", κεραμίδα ἄρασα ἐπαφῆκεν αὐτῷ καὶ ἀνεῖλεν, εἰποῦσα "σὲ οὖν κακάγγελον ἔπεμψαν ἡμῖν;").⁷⁷ Μία άλλη Λάκαινα, καθώς έθαβε τον υιο της, την πλησίασε κάποια γριά, η οποία δεν έκρυβε τίποτα ανώτερο μέσα της, και την συμπόνεσε για την κακή της τύχη. Εκείνη όμως, της εξήγησε, ορκιζόμενη στους Διόσκουρους, πως ένοιωθε τυχερή, διότι συνέβη αυτό για το οποίο τον γέννησε, να πεθάνει δηλαδή για τη Σπάρτη («Θάπτουσά τις τὸν υἱόν, ὡς γραῖδιον εὐτελές προσελθὸν αὐτῇ "ὦ γυναί, τᾶς τύχας", εἶπε, "νῆ τὸ σιὼ ἀλλὰ τᾶς καλᾶς γ', ἔφη, καὶ γὰρ αὐτὸν οὐ ἔνεκεν ἔτεκον ἴν' ὑπὲρ τᾶς Σπάρτας ἀποθάνῃ, τοῦτό μοι συνέβη"»).⁷⁸

Η προτίμηση της ελευθερίας με κάθε κόστος, αντί του ανελευθέρου βίου από τις Σπαρτιάτισσες, φανερώνεται και από το παρακάτω περιστατικό. Κάποια Λάκαινα, που πουλιόταν ως δούλη, ρωτήθηκε από τον κήρυκα τί ξέρει να κάνει, απάντησε: «Να είμαι ελεύθερη». Όταν κάποια στιγμή ο αγοραστής της την διέταξε να κάνει πράγματα ανάρμοστα για ελεύθερη γυναίκα, αφού του είπε πως θα το μετανιώσει που δεν κατάφερε να κρατήσει τέτοιο απόκτημα, αυτοκτόνησε («Ερωτωθεισά τις ὑπό τινος εἰ ἔσται ἀγαθή ἂν αὐτὴν ἀγοράσῃ, εἶπε "κἂν μὴ ἀγοράσῃς". 30. Ἄλλη πιπρασκομένη, τοῦ κήρυκος πυνθανομένου τί ἐπίσταται, "ἐλευθέρα, εἶπεν, ἦμεν". ὡς δὲ ὁ ὠνησάμενος προσέταττε τίνα αὐτῇ οὐχ ἀρμόζοντα ἐλευθέρα, εἰποῦσα "οἰμώζη φθονήσας σεαυτῷ τοιοῦτον κτήματος", ἐξήγαγεν ἑαυτήν»).⁷⁹

Παραμυθητικοί Λόγοι

Στους δύο παραμυθητικούς του (Πρὸς Ἀπολλώνιον - Πρὸς γυναῖκαν) ο Πλούταρχος αντιμετωπίζει το γεγονός του θανάτου κυρίως λογικά. Όλα τα επιχειρήματα και οι σκέψεις του, σχετικά με τη στάση απέναντι στον θάνατο, που ισοδυναμεί με απώλεια,

⁷⁷ Λακαινῶν ἀποφθέγματα, 241 Β.

⁷⁸ Λακαινῶν ἀποφθέγματα, 241 C- D

⁷⁹ Λακαινῶν ἀποφθέγματα, 242 D.

στοιχειοθετούνται με γνώμονα την ορθή φιλοσοφική σκέψη. Και προς τη γυναίκα του, με την οποία μοιράζονται το πένθος για την απώλεια της μικρής τους κόρης και προς τον φίλο του Απολλώνιο, έχοντας αφήσει ένα εύλογο χρονικό διάστημα να παρέλθει, στέλνει επιστολή όχι με στόχο να παρηγορήσει μόνο, αλλά και για να στηρίξει μέσα από ένα θλιβερό γεγονός, την πρακτική του φιλοσοφία, η οποία αποτελεί απόσταγμα μελέτης και περισυλλογής. Τα γραφόμενά του, όπως εύκολα διαπιστώνει κάποιος, είναι διαχρονικότατα και μάλιστα σε πολλά σημεία ομοιάζουν με ρήσεις και διδάγματα διάφορων θρησκειών.

Αρχικώς, ο Πλούταρχος συμβουλεύει, πως μετά από μία απώλεια απαιτείται ψυχραιμία⁸⁰ και ό,τι και αν γίνεται, να πραγματοποιείται χωρίς ίχνος εκζήτησης και δεισιδαιμονίας⁸¹. Οι οδυρμοί και οι υπερβολικές αντιδράσεις είναι μάταιες.⁸² Σίγουρα στην αρχή γεννάται μέσα μας η λύπη, χωρίς να μπορούμε να την αποφύγουμε και έτσι είναι και το ανθρώπινο, διότι σε αντίθετη περίπτωση θα μιλούσαμε για ανάλγητη και σκληρή απάθεια, η οποία είναι εντελώς ανώφελη και θα μας στερούσε αυτό που πρέπει να διαφυλάξουμε πάνω από όλα: το αίσθημα της καλοσύνης που προέρχεται από την αμοιβαία αγάπη. Όμως, το να παρασυρόμαστε από τον πόνο και να μεγαλοποιούμε τη θλίψη, είναι ενάντιο στη φύση και πηγάζει από τις εσωτερικές ταπεινές μας αντιλήψεις. Άρα πρέπει να αποφεύγεται, ως επιζήμιο και βλαβερό, και να υιοθετείται η λελογισμένη στενοχώρια, η οποία δεν είναι κατακριτέα.⁸³

Η αυτοσυγκράτηση μπροστά στον θάνατο πεφιλημένων προσώπων, δεν αντιστρατεύεται τη φιλοστοργία, αλλά την ψυχική ασυδοσία. Το αίσθημα της φιλοστοργίας ικανοποιούν η απόδοση τιμών προς τους εκλιπόντες και η θύμησή τους, ενώ η ακόρεστη επιθυμία για θρήνους, που γεννά οδυρμούς και κλαυθμούς, ταυτίζεται με την έλλειψη μέτρου απέναντι στις ηδονές, μολονότι συγχωρείται, καθώς προσφέρει κάποια ανακούφιση. Αποτελεί παραλογισμό να αποδοκιμάζει κάποιος τις υπερβολές στο γέλιο και τη χαρά και να ανέχεται τα ποτάμια δακρύων που προέρχονται από την ίδια πηγή.⁸⁴ Με τη βοήθεια της λογικής, ο σκεπτόμενος άνθρωπος διατηρεί το μέτρο, κατά το δελφικό πρόσταγμα «μηδέν ἄγαν», και παραμένει εντός των προεπιβεβαιωμένων ορίων, υπομένοντας με τον ίδιο τρόπο και τα

⁸⁰ Παραμυθητικός προς τήν γυναῖκα, 608 C

⁸¹ Παραμυθητικός προς τήν γυναῖκα, 608 B

⁸² Παραμυθητικός προς Απολλώνιον, 102 B

⁸³ Παραμυθητικός προς Απολλώνιον, 102 D.

⁸⁴ Παραμυθητικός προς τήν γυναῖκα, 609 A-B.

ευχάριστα και τα δυσάρεστα της ζωής του.⁸⁵ Πειθαρχεί, δηλαδή, σε μία κατάσταση για την οποία δε φέρει ευθύνη και ούτε μπορεί να τη μεταβάλει ούτε να την αναιρέσει, ώστε την αντιμετωπίζει με σύνεση και μέτρο.

Ο καλλιεργημένος και σώφρων άνθρωπος αντιμετωπίζει γενναία και τη φαινομενική εύνοια της τύχης και την οποιαδήποτε ατυχία. Το καλύτερο φάρμακο για τη θεραπεία της λύπης είναι η λογική.⁸⁶ Η ορθή σκέψη, άλλωστε, προφυλάσσει από το επερχόμενο κακό ή αν αυτό έχει ήδη συμβεί το διορθώνει ή το ελαττώνει ή εφοδιάζει τον άνθρωπο με υπομονή για να το υπομείνει. Η φρόνηση, σημειώνει ο Πλούταρχος, πραγματεύεται το αγαθό κατά τρόπο τετραπλό: είτε αποκτώντας τα αγαθά, είτε διαφυλάσσοντάς τα, είτε αυξάνοντάς τα, είτε χρησιμοποιώντας τα σωστά.⁸⁷ Την ιδανική εικόνα του σώφρονος ανδρός, του γενναίου και ατάραχου μπροστά στις μεταβολές του βίου, υιοθετεί και αναπαράγει στο γνωστό ποίημά του «Αν», ο Ράντγιαντ Κίπλινγκ, αλλά και ο Καβάφης στο ποίημά του «Απολείπειν ό θεός Αντώνιον».

Το πρόβλημα, σχετικά με την αντιμετώπιση του θανάτου, εκκινεί από την ανθρώπινη αδυναμία, η οποία εκπορεύεται από τα πάθη και ανακατεμένη με την κενοδοξία, προκαλεί συχνά τις υπερβολικές και ακατάλληλες αντιδράσεις.⁸⁸ Η κενοδοξία, επίσης, είναι υπεύθυνη και για τον αποπροσανατολισμό του ανθρώπου, παρασύροντάς τον στην εφήμερη ευτυχία και κάνοντάς τον να λησμονεί, πως η ζωή κάνει κύκλους. Η ευτυχία δεν κρατά για πάντα και είναι βέβαιο πως θα έρθουν και δύσκολες στιγμές. Για αυτό και πολλοί, μόλις τους βρει κάποιο καλό ή αναλάβουν κάποιο αξίωμα, αμέσως, παρασυρόμενοι της δόξας που απολαμβάνουν, προσβάλουν τους κατώτερους, ξεχνώντας πως, «τα υψηλά εύκολα ταπεινώνονται και τα ταπεινά με τη σειρά τους υψώνονται», εξαιτίας των συνεχών μεταβολών της τύχης.⁸⁹ Η ρήση αυτή συναντάται αυτούσια και στη χριστιανική διδασκαλία περί ταπεινότητας: «Πᾶς ὁ ὑψὼν ἑαυτὸν ταπεινωθήσεται, ὁ δὲ ταπεινὼν ἑαυτὸν ὑψωθήσεται»⁹⁰ Με αυτόν τον τρόπο, απομακρύνονται από τα ανθρώπινα μέτρα και καθίστανται ανέτοιμοι για τον θάνατο, αλλά και για οποιοδήποτε μελλούμενο κακό. ὄντας, εν ολίγοις, άνθρωποι υποταγμένοι

⁸⁵ Παραμυθητικός πρὸς Ἀπολλώνιον, 102 E.

⁸⁶ Πρὸς Ἀπολλώνιον, 103 F.

⁸⁷ Πρὸς Ἀπολλώνιον, 103 A.

⁸⁸ Πρὸς τὴν γυναῖκα, 609 E-F.

⁸⁹ Πρὸς Ἀπολλώνιον, 103 F.

⁹⁰ Λουκ. 18, 10-14.

στα πάθη και μοιρολάτρες, όταν βρουν το πένθος, το τιμούν υπέρ του δέοντος, ώστε εκείνο να γίνει σύντροφός τους και συγκάτοικος και ακόμη και αν το θελήσουν, να μην μπορούν να το αποδιώξουν.⁹¹

Αυτό που πρέπει να τονιστεί είναι πως για να καταφέρει ο άνθρωπος να αναμετράται με τον αστάθμητο παράγοντα της τύχης, έχοντας ως σύμμαχό του τη λογική, απαιτείται κοπιώδης εξάσκηση κατάκτησης αυτής της αρετής, κατά τον αριστοτελικό ορισμό της αρετής ως συνήθειας.⁹² Η ενασχόληση με τη φιλοσοφία, είναι ένας καλός τρόπος απόκτησης μηχανισμών αντίδρασης, οι οποίοι ενεργοποιούνται αυτόματα, εφόσον έχουν εδραιωθεί εντός του ατόμου. Και μια καλή αρχή είναι η συνειδητοποίηση της ασημαντότητας του ανθρώπου, πάντα στα πλαίσια του φυσικού κόσμου, όπου ο θάνατος κυριαρχεί και εναλλάσσεται με τη γέννηση. Από την εμφάνιση του ανθρωπίνου είδους στη γη, αν αναλογιστούμε πόσοι έχουν πεθάνει και πόσοι σίγουρα θα πεθάνουν, ίσως όχι μόνο θα παρηγορηθούμε, αλλά θα κάνουμε το πρώτο βήμα εναρμόνισης με τον ρυθμό της φύσης. Αυτήν ακριβώς την παροδικότητα του ανθρωπίνου βίου τονίζει και ο Πλούταρχος, υιοθετώντας τον μνημειώδη στίχο του Πινδάρου: « Τι είναι κάποιος; Τι είναι κανείς; Όνειρο σκιάς ο άνθρωπος».⁹³ Ούτε καν όνειρο δεν είναι ο άνθρωπος, αλλά κάτι ακόμα πιο απλό και αχνό και ευδιάλυτο, σκιά ονείρου. Παρόμοιο χαρακτηρισμό χρησιμοποιεί και ένας άλλος μέγας ποιητής, ο εθνικός μας Σολωμός, για τους πολιορκημένους Μεσσολογγίτες, τα τέκνα των οποίων ομοιάζουν με «ίσκιους ονείρου».⁹⁴

Η μακαριότητα εξαρτάται, λοιπόν, μόνο από ορθούς συλλογισμούς, οι οποίοι εν τέλει δύνανται να δημιουργήσουν σταθερή διάθεση, εν αντιθέσει με τα γυρίσματα της τύχης, τα οποία ούτε προκαλούν σύγχυση ούτε ολισθήματα στον βίο, όπως λένει οι πολλοί. Μόνο όσοι κυβερνώνται από εξωτερικούς παράγοντες και θέτουν ως κριτή της ευδαιμονίας τους την τύχη, ανέχονται τους θρήνους και τα δάκρυα των επισκεπτών, όταν πρόκειται για κάποιον θάνατο.⁹⁵ Ο Πλούταρχος θεωρεί ανώφελο τον θρήνο και το αποδεικνύει μέσα από τους στίχους του Φιλήμωνος, ο οποίος γράφει πως:

⁹¹ Πρὸς τὴν γυναῖκα, 609 F.

⁹² Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1144 b.

⁹³ Πρὸς Ἀπολλώνιον, 104 B.

⁹⁴ *Οι ελεύθεροι πολιορκημένοι*(σχεδιάγραμμα Α), II στ. 12.

⁹⁵ Πρὸς τὴν γυναῖκα, 611 A-B.

«Αν ήταν τα δάκρμά μας φάρμακο για τις δυστυχίες κι αν όποιος έκλαιγε κάθε φορά λυτρώνονταν από τον πόνο, θα δίναμε χρυσάφι ν'αγοράζαμε τα δάκρυα. Τώρα, όμως, όσα συμβαίνουν δε νοιάζονται ούτε προσέχουν κάτι τέτοια, αφέντη μου, αλλά τον ίδιο δρόμο, είτε κλαις είτε δεν κλαις, ακολουθούν».⁹⁶

Πριν όμως, ο Χαιρωνεύς, προτείνει τις λύσεις του, για να βοηθήσει τον άνθρωπο να αντικρίξει με έναν πιο φιλοσοφημένο τρόπο τις ατυχίες της ζωής, όπως ο θάνατος, έρχεται και κάνει μία δήλωση με την οποία προκαλεί απορία στον απλοϊκό αναγνώστη και συγκατάβαση στον πιο μνημένο στον αρχαιοελληνικό τρόπο σκέψης. Άλλωστε, όπως αναφέρθηκε, ο Πλούταρχος συντάσσεται με τους προγενέστερους σοφούς Έλληνες, καθώς όπως υποστηρίζει «στις πατροπαράδοτες και αρχαίες συνήθειες και νόμους φαίνεται καθαρά η αλήθεια για τα πράγματα αυτά».⁹⁷ Κάνει λοιπόν, ένα βήμα παραπέρα και δεν μένει στη λογική αντιμετώπιση του θανάτου, ως μία από τις πολλές αστάθμητες ενέργειες της τύχης, αλλά φτάνει να υποστηρίζει πως ο θάνατος είναι για τον άνθρωπο κάτι θετικό. Διερωτάται μάλιστα, «τί το τόσο σκληρό και δυσβάσταχτο υπάρχει στο να πεθαίνει κάποιος»; Αναρωτιέται, πώς ενώ το φαινόμενο του θανάτου είναι κάτι τόσο οικείο και φυσικό για όλους μας, φαντάζει ενίοτε θλιβερό.⁹⁸ Σύμμαχός του ο Αισχύλος, στίχους του οποίου παραθέτει για να ενισχύσει τη θέση του:

«Δεν έχουν δίκιο οι θνητοί να μισούν τον θάνατο, που είναι λύτρωση σπουδαία από τα πολλά δεινά»,⁹⁹

αλλά και εκείνος που μιμούμενος τον πατέρα της τραγωδίας είπε:

«Θάνατε, θεϊκέ γιατρέ, έλα».¹⁰⁰

Η παραπάνω θέση βρίσκει ισχυρό έρεισμα στην ελληνική γλώσσα, η οποία εμπερικλείει συμπτυκνωμένα, τεράστια νοήματα πάσης φύσεως. Ο άνθρωπος, με τη γέννησή του, ξεκινά να φέρει εις πέρας τους επίγειους άθλους του, «γιορτάζοντας» ετησίως τα

⁹⁶ Προς Απολλώνιον, 105 F.

⁹⁷ Προς τήν γυναίκα, 612 A

⁹⁸ Προς Απολλώνιον, 106 D

⁹⁹ Προς Απολλώνιον, 106 C

¹⁰⁰ Προς Απολλώνιον, 106 D

γενέθλιά του, τη γέννηση των άθλων του, των δυσκολιών του. Η ετυμολογική προσέγγιση μας οδηγεί ταυτόχρονα σε όσα τόσες χιλιετίες νωρίτερα, διετύπωσαν οι πρόγονοί μας. Άθλος η ζωή, γεμάτη αντιξοότητες, φόβο για το αύριο, άγχος για τα προσφιλή μας πρόσωπα και φυσικά τρόμο για τον θάνατο. Υπό αυτό το πρίσμα λοιπόν, ποιος μας εμποδίζει να αναρωτηθούμε έστω, αν ο θάνατος αποτελεί μία μορφή λύτρωσης;

Τι το παράξενο υπάρχει, αν αυτό που κόβεται κοπεί, αν αυτό που διαλύεται διαλυθεί, αν αυτό που καίγεται καεί, αν το φθαρτό φθαρεί; Κάθε στιγμή υπάρχει θάνατος μέσα στους ίδιους μας τους εαυτούς. Όπως κάποιος δύναται να σχηματίζει από τον ίδιο πηλό φιγούρες ζωντανών πλασμάτων και να τις χαλάει και πάλι να τις κατασκευάζει και πάλι να τις διαλύει και να κάνει αδιαλείπτως το ίδιο πράγμα, έτσι και η φύση, χρησιμοποιώντας πάντα το ίδιο υλικό, έπλασε πριν από πολλά χρόνια τους προγόνους μας και κατόπιν τους πατέρες μας και έπειτα εμάς και αργότερα θα δημιουργήσει άλλους και ύστερα πάλι άλλους κατά τον αέναο κύκλο ζωής. Και όπως προχωρά ο ρυθμός της γέννησης των ανθρώπων, ακριβώς με την αντίθετη φορά θα προχωρά ο ρυθμός της φθοράς, του θανάτου. Η πρώτη αιτία που μας φανέρωσε το φως του ήλιου, η ίδια ακριβώς μας οδηγεί στο σκότος του Άδη. Ακόμη και ο αέρας που μας περιβάλλει, φανερώνει την ίδια εναλλαγή, έτσι όπως φέρνει την ημέρα και έπειτα τη νύχτα, οι οποίες μας φέρνουν με τη σειρά τους τον ύπνο και την εγρήγορση, τη ζωή και τον θάνατο.¹⁰¹

Έχουμε τη ζωή μας σαν κάποιο είδος παρακαταθήκης από τους θεούς, αναγκαζόμενοι από εκείνους να την δεχτούμε, χωρίς να υπάρχει καθορισμένος χρόνος για την επιστροφή της, όπως και με τις καταθέσεις που κάνουμε στους τραπεζίτες και είναι άδηλο πότε ο καταθέτης θα απαιτήσει την επιστροφή.¹⁰² Ή σαν χρέος στη μοίρα, με την έννοια ότι το δάνειο συνήφθη από τους προγόνους μας και πρέπει να ξεπληρωθεί από εμάς. Το χρέος αυτό οφείλουμε να το εξοφλούμε πρόθυμα και αγόγγυστα, οπότε το απαιτήσει ο δανειστής, διότι κατά αυτόν τον τρόπο θα αποδείξουμε πως είμαστε άνθρωποι με ορθότατη κρίση.¹⁰³ Και εφόσον με τον θάνατο απαλασσόμαστε από όλα τα δεινά που συνοδεύουν τη ζωή, δεν υπάρχει λόγος να θρηνούμε τους νεκρούς, όπως εξαιτίας της άγνοιάς του κάνουν οι πολλοί, αλλά θα πρέπει στην πραγματικότητα να

¹⁰¹ Πρὸς Ἀπολλώνιον, 106 E-F

¹⁰² Πρὸς Ἀπολλώνιον, 116 B.

¹⁰³ Πρὸς Ἀπολλώνιον, 107 A.

τους μακαρίζουμε, διότι λυτρώθηκαν από την επίγεια δουλεία τους.¹⁰⁴ Αν αντίθετα ζούσαν, θα είχαν οπωσδήποτε βιώσει δυσβάσταχτες δυσκολίες.¹⁰⁵

Συντασσόμενος με τον Σωκράτη, ο Πλούταρχος, υποστηρίζει πως ο θάνατος είτε μοιάζει με πολύ βαθύ ύπνο είτε με μακρινό και μακροχρόνιο ταξίδι είτε με κάποιου είδους καταστροφή και εξαφάνιση και του σώματος και της ψυχής, σε καμία από τις παραπάνω εκδοχές δεν αποτελεί κάτι κακό. Αν είναι κάποιας μορφής ύπνος, τότε όπως όσοι δεν παθαίνουν κάτι κακό ενόσω κοιμούνται, έτσι το ίδιο θα ισχύει και για όσους πεθαίνουν. Ένας βαθύς ύπνος, είναι πάντα και ο πιο γλυκός.¹⁰⁶ Μάλιστα, ορθώς έχει χαρακτηριστεί «μικρά μυστήρια του θανάτου», καθώς αποτελεί μία προκαταρκτική μήυση στον θάνατο.¹⁰⁷ Αν πάλι ο θάνατος, μοιάζει πραγματικά με ταξίδι, τότε σαφώς και δεν είναι κάτι κακό, αλλά μπορεί να είναι και κάτι καλό. Το να περνά, δηλαδή ο άνθρωπος τη ζωή του χωρίς τη δέσμευση και τη σκλαβιά της σάρκας και των παθών της, οι οποίες αποσπών τον νου και τον γεμίζουν με ανόητες φλυαρίες, θα ήταν ένα αξιομακάριστο γεγονός.¹⁰⁸ Το σώμα όντας κατώτερο της ψυχής, δεν την αφήνει να ανέλθει σε ανώτερα επίπεδα, καθώς τις δημιουργεί εμπόδια που προέρχονται από τη φθαρτή φύση του. Αρρώστιες, πάθη, βιολογικές ανάγκες, πόλεμοι και άλλα σχετικά υποδουλώνουν τον άνθρωπο και δεν του επιτρέπουν να φιλοσοφήσει. Και αν ποτέ καταφέρει να επικεντρωθεί σε κάτι ανώτερο, το σώμα πάντοτε επεμβαίνει, δυσχεραίνοντας το έργο του.¹⁰⁹ Αν, τέλος, ο θάνατος, είναι πράγματι πλήρης καταστροφή και διάλυση του σώματος και της ψυχής, ούτε τότε αποτελεί κάτι κακό. Η πλήρης αυτή αποσύνθεση ισοδυναμεί περισσότερο με μία ολική απαλλαγή από τις λύπες και τις έγνοιες. Όπως ακριβώς πριν γεννηθούμε, βρισκόμαστε μακριά από τη σφαίρα του όντος και το κακό δεν μπορεί να μας επηρεάσει, όπως και το καλό, έτσι και όταν πεθάνουμε και επιστρέψουμε στην προγεννητική μας κατάσταση, κανένα από τα δύο (καλό –κακό) δε δύναται να έχει αληθινή ύπαρξη. Τα πάντα δεν ήταν τίποτα για μας πριν γεννηθούμε και το ίδιο θα συμβαίνει αφού πεθάνουμε.¹¹⁰

¹⁰⁴ Προς Απολλώνιον, 107 C.

¹⁰⁵ Προς Απολλώνιον, 114 C.

¹⁰⁶ Προς Απολλώνιον, 107 D.

¹⁰⁷ Προς Απολλώνιον, 107 F.

¹⁰⁸ Προς Απολλώνιον, 108 A.

¹⁰⁹ Προς Απολλώνιον, 108 C-D.

¹¹⁰ Προς Απολλώνιον, 109 E-F.

Θλίψη επίσης τεράστια και βαρύ πένθος, προκαλεί στους πολλούς ο πρόωρος θάνατος, ξεχνώντας τον στίχο του Μενάνδρου: «Αυτός που οι θεοί τον αγαπούν πεθαίνει νέος».¹¹¹ Σκεπτόμενοι επιπόλαια και βιαστικά, δεν αντιλαμβάνονται πως παραμένει άδηλο, αν ο θάνατος λειτούργησε ευεργετικά για τον θανόντα, απαλλάσσοντάς τον ίσως από μεγάλα δεινά, προσφέροντάς του ξεκούραση.¹¹² Στέκονται κυρίως στην χρονική διάρκεια, εκτιμώντας την ποσότητα ενός βίου και όχι την ποιότητά του. Αν κάποιος εξετάσει σοβαρά το ζήτημα, είτε κατά μόνος είτε μαζί με άλλον θα οδηγηθεί στο συμπέρασμα πως άριστη ζωή είναι η πιο σπουδαία και όχι η πιο μακροχρόνια. Κριτήρια της σπουδαιότητας πρέπει να αποτελούν η αξία και η κατάλληλη συμμετρία, η υιοθέτηση του μέτρου δηλαδή κατά τη διάρκεια του βίου.¹¹³ Οι όροι πολύ και λίγο άλλωστε, σε σχέση με τον χρόνο φαίνεται να μη διαφέρουν, αν στρέψουμε το βλέμμα μας προς την αιωνιότητα.¹¹⁴

Οι αναφωνήσεις του είδους: «Μα δε θα έπρεπε να τον πάρει τόσο νέο!», πρέπει να θεωρούνται μάταιες και ανόητες, καθώς ποιος θνητός μπορεί να αποφανθεί για το τι έπρεπε; Πολλά από όσα έγιναν και από όσα πρόκειται να γίνουν, παρά την πεποίθηση ορισμένων πως κακώς έγιναν, γίνονται και θα συνεχίσουν να γίνονται. Ο άνθρωπος δεν βρίσκεται σε τούτο τον κόσμο για να θέτει νόμους, αλλά για να υποτάσσεται σε αυτούς, είτε πίσω τους βρίσκονται οι θεοί είτε η ειμαρμένη και η πρόνοια.¹¹⁵ Οι κατώτεροι πνευματικά άνθρωποι όμως, ξεχνούν ή αγνοούν τους θεμελιώδεις φυσικούς νόμους, βυθίζονται στη θλίψη και αποκτούν ως σύντροφο της ζωής τους το πένθος. Πολλές φορές μάλιστα, τιμωρούν και το ίδιο τους το σώμα, κάνοντας κάτι που ουσιαστικώς δεν φέρει καμία ευθύνη, να μετέχει στον πόνο τους και να νοσεί.¹¹⁶ Αυτό που χρειάζεται σε τέτοιες περιπτώσεις είναι κατά τον Πλάτωνα, να κρατήσουμε την ψυχραιμία μας, διότι ούτε το καλό ούτε το κακό είναι φανερά και όποιος στεναχωριέται δεν έχει κάποιο όφελος. Η λύπη μας εμποδίζει να δούμε νηφάλια τα πράγματα και να τακτοποιήσουμε τις σκέψεις μας σχετικά με το συμβάν.¹¹⁷

¹¹¹ Προς Απολλώνιον, 119 E.

¹¹² Προς Απολλώνιον, 110 F.

¹¹³ Προς Απολλώνιον, 111 B.

¹¹⁴ Προς Απολλώνιον, 111 C.

¹¹⁵ Προς Απολλώνιον, 111 E.

¹¹⁶ Προς Απολλώνιον, 112 E..

¹¹⁷ Προς Απολλώνιον, 112 F.

Ο άνθρωπος λοιπόν, οφείλει να διαλέγεται συχνά με τον εαυτό του και να αναστοχάζεται σχετικά με το αν θα πάρει απόφαση να σταματήσει να οδύρεται ή αν θα συνεχίσει για την υπόλοιπη ζωή του να πενθεί. Το να θεωρεί το πένθος και κατ'επέκταση τον θάνατο τη χειρότερη δυστυχία, αποτελεί δείγμα τεράστιας ανοησίας.¹¹⁸ Δε γίνεται να κατανοήσει διά της λογικής το γεγονός του θανάτου, όσο και αν προσπαθεί, ούτε δύναται να αποδεχθεί πως η ζωή είναι γεμάτη δεινά,¹¹⁹ και ίσως ήταν προτιμότερο να μην είχε γεννηθεί ποτέ. Λένε κάποιοι πως όταν ο Μίδαζ είχε πάει για κυνήγι, συνέλαβε τον Σειλινό και τον ρωτούσε για να μάθει ποιο είναι το καλύτερο και το πιο ωφέλιμο για τους ανθρώπους. Ο Σειλινός αρχικώς σιωπούσε και αρνιόταν να πει οτιδήποτε. Όταν όμως χρησιμοποιώντας όλα τα μέσα τον έπεισε να μιλήσει, εκείνος του είπε τα εξής: «Εφήμερη γενιά κακού δαίμονα και τύχης σκληρής, γιατί με βιάζεις να μιλήσω για αυτό που θα ήταν καλύτερα να μη ξέρεις; Όταν δεν ξέρεις τα δεινά σου, η ζωή είναι λιγότερο βαρυνόμενη από τη λύπη. Όμως για τους ανθρώπους είναι εντελώς αδύνατο να κατακτήσουν το άριστο ή ακόμα να μετέχουν στη φύση του (γιατί το άριστο για όλους και για όλες είναι να μη γεννηθούν)· ωστόσο, το αμέσως επόμενο καλό, και το πρώτο από αυτά που μπορεί να αποκτήσει ο άνθρωπος, αλλά πάντα δεύτερο στη σειρά, είναι αφού γεννήθηκε, να πεθάνει όσο πιο γρήγορα γίνεται».¹²⁰

Αφού έχει αναλύσει διεξοδικώς το ζήτημα του θανάτου, ο Πλούταρχος προτείνει και τις δικές του λύσεις, οι οποίες θα προσφέρουν στους ανθρώπους που το επιθυμούν, αξιοπρεπή βίο. Εφόσον ο χρόνος της ζωής είναι περιορισμένος χρονικά, δεν πρέπει να καταστρέφουμε τον εαυτό μας μέσα στη μεγάλη δυστυχία του πένθους και να παρατείνουμε την καταπόνηση του σώματός μας, συναναστρεφόμενοι με άλλους οι οποίοι πενθούν και λυπούνται, διεγείροντας την πένθιμη διάθεση για να μας κολακέψουν και όχι για να μας παρηγορήσουν.¹²¹ Οφείλουμε να ζούμε ατάραχα, αναλογιζόμενοι παραδείγματα γνωστών οι οποίοι αντιμετώπισαν με αξιοπρέπεια τον θάνατο¹²² και να μην προβαίνουμε σε ακρότητες ασχημονώντας. Τα ιαματικά φάρμακα της λογικής, δύναται να γιατρέψουν τον πόνο μας.¹²³ Η παιδεία και οι

¹¹⁸ Προς Απολλώνιον, 114 F.

¹¹⁹ Προς Απολλώνιον, 115 A.

¹²⁰ Προς Απολλώνιον, 115 D-E.

¹²¹ Προς Απολλώνιον, 118 A.

¹²² Προς Απολλώνιον, 118 D.

¹²³ Προς Απολλώνιον, 118 C.

δεισιδαιμονίες, εμποδίζουν τους πολλούς να μιμηθούν εκείνους τους άριστους λίγους, οι οποίοι επιδεικνύοντας μεγαλείο ψυχής «νίκησαν» τον θάνατο.¹²⁴

Και φυσικά μέσα από τον θείο Πλάτωνα, έμαθε η ανθρωπότητα, για την αντιμετώπιση του θανάτου, από τον Σωκράτη, παράδειγμα αθάνατο στους αιώνες. Φιλοσοφώντας ακόμη και λίγο πριν τον θάνατό του, δηλώνει πως ο θάνατος είναι για αυτόν ο χωρισμός δύο πραγμάτων, της ψυχής και του σώματος, του ενός από το άλλο.¹²⁵ Μόνο τυχαίο δεν μπορεί να χαρακτηριστεί, το ότι ο Πλούταρχος κλείνει την επιστολή του προς τον φίλο του, με το πλατωνικό απόσπασμα, καθώς η βαρύτητά του δεν έγκειται μόνο στην παραπάνω δήλωση, αλλά στην πρακτική αντιμετώπιση του θανάτου από τον δάσκαλο του Πλάτωνα. Ατάραχος για την καταδίκη του, πίνει το κώνειο και τα τελευταία μνημειώδη λόγια του ήταν τα εξής: «Ε Κρίτων, να προσφέρουμε θυσία ευχαριστίας στον Ασκληπιό έναν αλεκτρυόνα. Μα να το κάμετε. Μην ξεχαστείτε». Οι τελευταίες αυτές κουβέντες υπονοούν πως όλη η ζωή εστάθηκε μια αρρώστεια. Τώρα, την ώρα του θανάτου, εκείνο που φεύγει δεν είναι η ζωή αλλά η αρρώστεια. Για αυτό και οφείλεται μια θυσία στον θεό της υγείας, τον Ασκληπιό. Μόνο που εκείνη τη συνταρακτική ώρα, ο Σωκράτης δεν αναφερόταν μόνο στον εαυτό του. Μιλούσε και για όλους εκείνους, που ενώ γεννιούνται ζώα, όπως όλοι μας, καθώς πεθαίνουν, φτάνουν να γίνουν άνθρωποι, όπως λίγοι από μας.¹²⁶

¹²⁴ Προς Απολλώνιον, 119 D.

¹²⁵ Προς Απολλώνιον, 121 E.

¹²⁶ Δ. Λιαντίνης, Γκέμμα, εκδ. Δ. Λιαντίνης, Αθήνα 2006, 87.

Οι επιρροές του Πλουτάρχου

Ο Πλούταρχος, όπως αναφέρθηκε, δεν είχε υιοθετήσει ένα προσωπικό φιλοσοφικό σύστημα, αλλά δρούσε εκλεκτικιστικά. Η μελέτη των προγενέστερων τον βοήθησε σημαντικά να διατυπώσει τις θεωρίες του, φιλτράροντάς τις μέσα από την προσωπική του κρίση και πνευματικότητα. Στο θέμα του θανάτου, όπως θα αναλυθεί και παρακάτω, υπήρξε κυρίως πλατωνιστής. Άλλωστε η πλειονότητα των διατυπώσεών του έχουν πλατωνική βάση και η αντιμετώπιση του θανάτου δεν θα μπορούσε να διαφέρει. Το σπουδαίο είναι όμως, πως δε μένει μόνο εκεί, αλλά υιοθετεί και επικούρειες και στωικές θέσεις έναντι του τέλους της ζωής. Η αντίθεση που εμφανίζεται ανάμεσα στον Χαιρωνέα και στους στωικούς και τους επικούρειους σε κάποιες πραγματείες του δεν τον καθιστά στενόμυαλο δογματιστή. Αντίθετα, σέβεται και προβάλλει τις φιλοσοφικές θέσεις των «αντιπάλων» του, όταν αυτές τον εξυπηρετούν και κρίνονται ωφέλιμες.

Φυσικά, βασική επιρροή του Πλουτάρχου, αποτελεί και ο Σωκράτης, ο οποίος, προχωρώντας ένα βήμα παραπέρα απέδειξε και στήριξε τη φιλοσοφία του μέσα από τις πράξεις του. Η στάση του Σωκράτη απέναντι στον θάνατο παραμένει μνημειώδης και μας γίνεται γνωστή μέσα από τους πλατωνικούς διαλόγους, την απολογία του και τα απομνημονεύματα του Ξενοφώντος. Ο Αθηναίος φιλόσοφος δεν δίδασκε μόνο, αλλά έπραττε. Και αυτό τον έκανε τόσο αγαπητό και ικανό να ασκεί επιρροή στους μαθητές του. Η καταδίκη του αποτέλεσε ένα σκάνδαλο για την αθηναϊκή δημοκρατία και άφησε μία κηλίδα ατιμίας και αδικίας, η οποία λερώνει ακόμη το περί δικαίου αίσθημα της κοινής γνώμης. Καταδικασθείς για αθεΐα και διαφθορά των νέων ο Αθηναίος φιλόσοφος αποφασίστηκε να πιει το κώνειο. Οι τελευταίες του στιγμές, έτσι όπως περιγράφονται στον *Φαίδωνα*, είναι πράγματι συγκλονιστικές και

αντιπροσωπευτικές του ήθους του. Η άρνησή του στην πρόταση της απόδρασης, δεν αποτελεί μόνο δείγμα του θάρρους και του ηρωισμού του απέναντι στον θάνατο, αλλά και ακεραιότητα χαρακτήρα και νομιμοφροσύνη. Δεν επιθυμεί να δραπετεύσει καθώς σέβεται τους νόμους της πόλεως, οπότε αν έπραττε διαφορετικά δε θα αποτελούσε σωστό παράδειγμα για τους συμπολίτες του.

Ακόμη, σποράδικα στα έργα του Πλουτάρχου για τον θάνατο, εντοπίζονται και αποσπάσματα του Ομήρου, ο οποίος είχε συλλάβει τη ματαιότητα της επίγειας ζωής και τα δύο γνωστότερα έπη του κατακλύζονται από σκηνές θανάτου, αλλά και ηρωισμού. Στον μάταιο αγώνα της ζωής πέθαναν όλοι οι σύντροφοι και μόνο ένας επέζησε, ο Οδυσσέας. Έχοντας παραστάτη του την θεά Αθηνά, τη φρόνηση δηλαδή και τη σοφία, κατάφερε να ξεπεράσει τις δυσκολίες. Δεν είναι τυχαία η επιλογή αυτή από την πλευρά του ποιητή, ο οποίος μας δείχνει τον δρόμο της λογικής ως το μοναδικό ασφαλές μονοπάτι για την αντιμετώπιση των ανθρωπίνων δεινών και του θανάτου. Αυτήν την παραίνεση του Ομήρου υιοθετεί κυρίως μέσω αποσπασμάτων ο Πλούταρχος, καθώς και την παροδικότητα της ανθρώπινης ύπαρξης, και όχι τόσο την άποψή του για τον θάνατο. Ο τελευταίος παρουσιάζεται μέσα από την κατάβαση του Οδυσσέα στον Άδη και τη συνάντησή του με τον Αχιλλέα, ως κάτι κακό και μέσα από τα λόγια του αρχηγού των Μυρμιδόνων, υμνείται η ζωή.

Τέλος, επιρροές στα έργα του Πλουτάρχου για τον θάνατο, υπάρχουν και από τους τρεις μεγάλους τραγικούς ποιητές – Αισχύλο, Σοφοκλή, Ευρυπίδη- οι οποίοι έχουν ως κύριο θέμα στις τραγωδίες τους, τη ματαιότητα και γεμάτη βάσανα ζωή του ανθρώπου και για την οποία ο θάνατος αποτελεί πολλές φορές κάθαρση.

Η θέση του Πλάτωνα για το θάνατο

Ο μαρτυρικός θάνατος του Σωκράτη, επηρέασε βαθύτατα τον Πλάτωνα, προσδιορίζοντας αποφασιστικά τη θέση του για τον θάνατο. Δεν μπορούσε να συμμεριστεί τη χαρούμενη κατάφαση των συμπατριωτών του για ζωή. Τόσο η τραγωδία εκείνου του απροσδόκητου συμβάντος, όσο και κάποια άλλα γεγονότα της κατοπινής του ζωής, βοήθησαν την πεσιμιστική του προδιάθεση να έρθει στο φως,

ενισχύοντάς την κιάλας και οδήγησαν τη φυσική ασκητική του τάση στην πλήρη εκδήλωσή της.¹²⁷

Η ανθρώπινη ύπαρξη με την ευμεταβλητότητά της, τον πόνο, τις μεταπτώσεις της και την ασημαντότητά της, η οποία δεν δύναται να υπάρξει αληθινά και ουσιαστικά του έμοιαζε εντελώς μηδαμινή, άνευ νοήματος· βεβαιότητά του επίγειου βίου, μπορούσε να χαρακτηριστεί μόνο ένα πράγμα: η φυγή από τα εγκόσμια.¹²⁸

Την παραπάνω σκέψη εκφράζει με σαφήνεια ο Πλάτων, πρωτίστως στον «Φαίδωνα», όπου επηρεάζεται βαθύτατα από το γαλήνιο και φιλοσοφικό τέλος του Σωκράτη. Νωρίτερα στον «Γοργία» αποστρέφεται έντονα τα υλικά και γήινα αγαθά, στον «Κρατύλο» και στον «Μένωνα» χαρακτηρίζει το σώμα τάφο της ψυχής και τονίζει την αθανασία της δεύτερης.

Σύμφωνα με τον Φαίδωνα, η ψυχή καταφέρνει να αυτονομηθεί μόνο όταν θανατωθεί το σώμα και ακόμη όσες περισσότερες δυνατότητες αναπτύσσει το σώμα τόσο περισσότερο αποδυναμώνεται η ψυχή. Αυτές οι δύο ξεχωριστές οντότητες «ζουν αμοιβαία το θάνατο και πεθαίνουν τη ζωή τους». Για να προσεγγίσει ο άνθρωπος την αιωνιότητα, την μοναδική αρμόζουσα στην αθάνατη ψυχή του, οφείλει αρχικά να αποδεσμευτεί από το φθαρτό σώμα και τη θνητή του υπόσταση. Αυτό συνιστά χαρακτηριστικό των αληθινών φιλοσόφων, οι οποίοι αντιμετωπίζουν την καθημερινότητα σαν «νεκροί», στοχαζόμενοι διαρκώς το τέλος τους.¹²⁹ Διότι ο θάνατος είναι ολοφάνερα «το λύσιμο της ψυχής από το σώμα, η απελευθέρωση της από τα δεσμά του, η περισυλλογή στον εαυτό της».¹³⁰ Ακριβώς μία παρόμοια αποδέσμευση επιζητά και ο αληθινός φιλόσοφος (ψυχής-σώματος) και για να την καταφέρει απαρνείται τις ηδονές των αισθήσεων και τις επιθυμίες, αποφεύγει την απάτη των σωματικών οργάνων και των αισθήσεων και αδιάσπαστος παραδίδεται ολοκληρωτικά στον Λόγο.¹³¹ Ο θάνατος λοιπόν, λανθασμένα χαρακτηρίζεται από τον μωρό όγλο ως κάτι πολύ κακό¹³², διότι στην πραγματικότητα είναι ο απώτερος στόχος και όλες οι

¹²⁷ Ευάγγελος Παπανούτσος, *Το θρησκευτικό βίωμα στον Πλάτωνα*, εκδ. Δωδώνη, 1992, 78.

¹²⁸ Στο ίδιο, 79.

¹²⁹ Πλάτωνος, *Φαίδων*, 64 a.

¹³⁰ *Φαίδων*, 64 c- 67 d.

¹³¹ *Φαίδων*, 64 d- 65 b- 83a.

¹³² *Φαίδων*, 68 d.

προσπάθειές του προς τα εκεί συγκλίνουν, στη λύση και στον χωρισμό της ψυχής από το σώμα, με αποτέλεσμα η ίδια η φιλοσοφία να δύναται να οριστεί ως «μελέτη θανάτου». ¹³³

Ο Πλάτων διατηρεί παρόμοια θέση σχετικά με την αντιμετώπιση του θανάτου σε όλα τα κατοπινά του έργα. Αυτή εκφράζεται απερίφραστα και με ιδιαίτερη σαφήνεια στους *Νόμους*, όπου υποστηρίζεται πως περισσότερο από όλους τους Θεούς πρέπει να τιμάται ο Πλούτων, διότι δωρίζει στους θνητούς το ευτυχέστερο πράγμα, τον θάνατο. Μάλιστα την παραπάνω διατύπωση, ο Πλάτων τη διατυπώνει με πλήρη σοβαρότητα: «ὡς ἐγὼ φαίην ἄν σπουδῆ λέγων». ¹³⁴ Στην Πολιτεία του τονίζει πως όσοι φοβούνται τον θάνατο είναι ανάνδρτοι και ανελεύθεροι και πως δεν επιτρέπεται στον φιλόσοφο που έχει καθαρθεί να τον λογίζει ως κάτι δεινό. ¹³⁵ Αντίθετα: «δεινός» χαρακτηρίζεται ο βίος σε ένα απόσπασμα του «Γοργία». ¹³⁶

«Οφείλουμε όμως, στην περιοχή της πεσιμιστικής βιοθεωρίας, να ξεχωρίσουμε την υπόθεση που βλέπει στο θάνατο την τέλεια νέκρωση της βούλησης του ζην, από την αντίληψη σύμφωνα με την οποία η γήινη ζωή πρέπει να θυσιαστεί για χάρη μιας άλλης καλύτερης». Ο ωμός πεσιμισμός εκλαμβάνει τον επίγειο βίο ως έναν δρόμο άνευ ιδιαίτερης αξίας, που κάποια στιγμή οδηγεί σε ένα τέρμα, το οποίο συμβολίζεται με τον θάνατο, ενώ η πλατωνική προσέγγιση καθοδηγεί την ανθρώπινη οντότητα σε μία λελογισμένη «θυσία» των εγκοσμίων, για να μεθέξει με αυτόν τον τρόπο κάτι πολύ ανώτερο. Μόνο έτσι δύναται ο άνθρωπος να αποκτήσει ουσιαστική πλεύση προς κάτι καλύτερο από αυτό που βιώνει στην καθημερινότητά του.

Ο θάνατος θεωρείται καλοδεχούμενος στην περίπτωση μιας ανιαρής ζωής, που είναι γεμάτη από ανικανοποίητες επιθυμίες. Λόγω αυτών των αιτιών ο άνθρωπος παραιτείται και απαρνιέται τη ζωή. «Αισθανόμαστε τότε ότι κάθε εκπλήρωση επιθυμιών, που μας προσφέρει ο κόσμος, μοιάζει με την ελεημοσύνη που επιτρέπει στο ζητιάνο να ζήσει σήμερα, για να ξαναπεινάσει αύριο· αντίθετα η παραίτηση από την κληρονομιά αφαιρεί για πάντα από τον κάτοχο κάθε έγνοια». ¹³⁷

¹³³ Φαίδων, 80 c- 81 a- 67 e.

¹³⁴ Πλάτωνος, *Νόμοι*, VIII 828 d.

¹³⁵ *Πολιτεία*, VI 488 b.

¹³⁶ Πλάτωνος, *Γοργίας*, 492 e.

¹³⁷ Παπανούτσος, *Το θρησκευτικό*, 81.

Σε αυτήν την ολοκληρωτική υποβάθμιση της ύπαρξης γενικότερα, αλλά και του ανθρώπου ειδικότερα, δεν συναινούν κάποιοι διαφορετικοί ανθρώπινοι χαρακτήρες, οι οποίοι θα μπορούσαν να ονομαστούν μισοαπαισιόδοξοι. Σύμφωνα με αυτούς, αυτό το τραγικό πεπρωμένο δίνεται μόνο στα όντα της γης και κατά κύριο λόγο έρχεται ως αποτέλεσμα μιας «πτώσης». Το τέλος του επίγειου βίου οδηγεί στην ουράνια ύπαρξη εκεί που δεν υπάρχουν τα προβλήματα της ζωής στη γη και που κυριαρχεί πάντοτε μόνιμη και πραγματική ευτυχία. Η γεμάτη αγάπη και καλοσύνη θεία πρόνοια έχει φροντίσει να οδηγηθεί ο άνθρωπος σε μιας τέτοιας μορφής ευτυχία. Παρ'όλα αυτά για να την προσεγγίσει ο άνθρωπος οφείλει με πολύ κόπο και προσπάθεια να αποδεσμευτεί από τη σωματική φυλακή. Θέτοντας αυτήν την προσπάθεια ως στόχο ζωής θα δικαιώσει όχι μόνο τον ίδιο του τον εαυτό, αλλά και τη θεϊκή του φύση αποκτώντας έτσι την ικανότητα να πράττει σε πλήρη συμφωνία με τον επίγειο σκοπό του.¹³⁸

Πολλές φορές γίνεται σύνδεση των παραπάνω απόψεων με την απαισιόδοξη θρησκευτικότητα των χριστιανών. Ο Πλάτων όμως, θα πρέπει να καταταχθεί στην πλευρά των μισο-απαισιόδοξων. Είναι έκδηλο πως αντιτίθεται κατηγορηματικά στα αγαθά του επίγειου βίου και γενικότερα στην κοσμική ροή. Για τον συγκεκριμένο φιλόσοφο το καλύτερο που θα μπορούσε να συμβεί στο σώμα είναι η νέκρωσή του («σώματι διαλύσεως ουκ έστιν ή κρείττον») ¹³⁹. Μια προσωπική ωστόσο εμπειρία τον οδήγησε στην πίστη πως αν η ψυχή αποδεσμευθεί από το σώμα δύναται να ανυψωθεί («πρός τήν έν ούρανῶ ζυγγένειαν») ¹⁴⁰ και αυτή η διαδικασία θα την αξιώσει να οδηγηθεί στην αιώνια και μακάρια ζωή. Αυτή η πεποίθηση σε συνδυασμό με τη θεϊκή καλοσύνη δεν τον εγκατέλειψαν να κατρακυλήσει στην ολοκληρωτική άρνηση και παραίτηση.¹⁴¹

Για τον Πλάτωνα όλες οι απολαύσεις, οι αξίες και τα αγαθά του γήινου κόσμου είναι μηδαμινά, στερούμενα νοήματος, διότι θέτει ως στόχο ζωής μία τεράστια υπέρβαση. Το ιδανικό για αυτόν δεν σχετίζεται με καμία επίγεια απόλαυση, προσπερνά τα

¹³⁸ Στο ίδιο, 81-82.

¹³⁹ *Νόμοι*, VIII 828 d.

¹⁴⁰ Πλάτωνος, *Πολιτεία*, VI 490 b.

¹⁴¹ Παπανούτσος, *Το θρησκευτικό*, 82-83.

ανθρώπινα μέτρα. Είναι η μοναδική τελειότητα, η «ὁμοίωσις τῷ θεῷ». ¹⁴² Δεν είναι οι κανόνες που θέτουν οι άνθρωποι, μα μόνο ο Θεός αυτός που αποτελεί το μέτρο για οποιαδήποτε σκέψη και πράξη («θεός ἡμῖν πάντων χρημάτων μέτρον»). ¹⁴³ Ο πραγματικός φιλόσοφος ο οποίος βρίσκεται εγγύτερα στον Θεό ¹⁴⁴, ζει σαν να βρίσκεται σε ένα σύννεφο άνωθεν της γης. ¹⁴⁵ Από αυτό το μέρος ατενίζει τα γήινα που ομοιάζουν μικρά και ασήμαντα και για τα οποία δεν αξίζει να κοπιάσει κάποιος. Τα χαρακτηρίζει ως «διακονήματα δουλικά» ¹⁴⁶ τα οποία δεν πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψιν. ¹⁴⁷ Οι άνθρωποι είναι για αυτόν «θεοῦ τί παίγνια και μεμηχανημένα» ¹⁴⁸, «θαύματα ὄντας τό πολύ, σμικρά δέ ἀληθείας μετέχοντες» ¹⁴⁹. Έτσι εξηγείται και η αμηχανία που βρίσκεται ο πραγματικός φιλόσοφος, όταν το περιγελά ο ανόητος όχλος στα δημόσια τεκταινόμενα της πόλης. ¹⁵⁰ Διότι στον κόσμο τούτο νοιώθει σαν παράταιρος που δυσκολεύεται να προσαρμοστεί. Ενώ το σώμα βρίσκεται καθηλωμένο στα επίγεια, η ψυχή πετά στα ουράνια, γιατί θεωρεί τα ανθρώπινα άνευ νοήματος και δίχως αξία τις ασχολίες των πολλών. ¹⁵¹ Για αυτόν δε μετράνε το κάλλος και ο πλούτος, η δύναμη του σώματος και της πολιτικής, η δόξα και οι κολακίες, τα οποία λατρεύουν οι περισσότεροι άνθρωποι. Αυτά και άλλα σχετικά τα αποφεύγει, διότι θεωρεί πως επηρεάζουν και διαφθείρουν το πνεύμα. ¹⁵² Αποφεύγει το σκότος και το δόλο των αισθητών πραγμάτων, τον μάταιο κόσμο και κατοικεί με τον Λόγο συνεχώς στον τόπο του αέναου και πραγματικού όντος. Η μάζα δεν δύναται να δει το κάλλος του επουράνιου εκείνου μέρους, γιατί εμποδίζεται από τα ασυνήθιστα σε ανάλογες καταστάσεις πνευματικά της μάτια. ¹⁵³, και επειδή αδυνατεί να κατανοήσει τη χαρά και την ικανοποίηση του φιλοσόφου που έχει ευνοηθεί από τους Θεούς, τον κοιτά απορημένη και για αυτήν είναι παράφρων. ¹⁵⁴ Ο φιλόσοφος όμως, αδιαφορεί για την «δόξαν» των πολλών, οι οποίοι ευρισκόμενοι στο σκοτάδι αδυνατούν να αντικρίσουν κατάματα τη φωτεινή αλήθεια. Με την υπερβατική του αυτή θεωρία,

¹⁴² Πλάτωνος, *Φαίδων*, 82 b-c.

¹⁴³ Πλάτωνος, *Νόμοι*, IV 716c.

¹⁴⁴ Πλάτωνος, *Πολιτεία*, VI 500 b-c.

¹⁴⁵ Πλάτωνος, *Θεαίτητος*, 173 e.

¹⁴⁶ Πλάτωνος, *Θεαίτητος*, 17 e.

¹⁴⁷ Πλάτωνος, *Πολιτεία*, X 604 b-c.

¹⁴⁸ Πλάτωνος, *Νόμοι*, VII 803 c .

¹⁴⁹ Πλάτωνος, *Νόμοι*, VII 804 b.

¹⁵⁰ Πλάτωνος, *Θεαίτητος*, 173 d.

¹⁵¹ Πλάτωνος, *Θεαίτητος*, 173 e.

¹⁵² Πλάτωνος, *Πολιτεία*, VI 941 c.

¹⁵³ Πλάτωνος, *Σοφιστής*, 254 a-b.

¹⁵⁴ Πλάτωνος, *Φαίδρος*, 249 d.

βιώνει την καθαρότερη και συνεχέστερη ηδονή¹⁵⁵, έχει οδηγηθεί στην πληρέστερη μορφή της τελειότητας¹⁵⁶ και έχει «γεμίσει από Θεό».¹⁵⁷

Εκείνος που θα επιτρέψει να αγγίξουν την ψυχή του οι «θείου» πλατωνικού λόγιοι, οι οποίοι είναι αποτέλεσμα βαθυστόχαστης περισυλλογής ενός ασκητή του πνεύματος, που συνεχώς ορμά για να προσεγγίσει το αέναο και θεϊκό, που περιφρονεί και αποστρέφεται τα εγκόσμια όποτε τα αντικρίζει θεωρώντας τα ένα κράμα ασημαντοτήτων και που αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως «φυτόν οὐκ ἔγγειον ἀλλὰ οὐράνιον»¹⁵⁸ που αξιώνει την ανάβαση στον ουρανό, θα νοιώθει σαν να ακούει εξωκοσμικούς τόνους, οι οποίοι προέρχονται από έναν κόσμο που βρίθεται από αγιότητα και τιμιότητα.¹⁵⁹ Θα συνηθίσει να απορρίπτει με όλο του το είναι τις ηδονές της ζωής, διότι «κάτω στρέφουσι τὴν τῆς ψυχῆς ὄψιν»¹⁶⁰, θα προτιμά μόνο εκείνες τις ασχολίες που στρέφουν την ψυχή προς τα πάνω και θα συνηθίζει στην ιδέα πως η εγκόσμια «φυγή» ισοδυναμεί με θεία ομοίωση¹⁶¹.

Στη σημερινή εποχή ένας τέτοιος «ασκητής» του πνεύματος λογικά θα φαινόταν παράταιρος και η προσέγγιση σχετικά με τα εγκόσμια ίσως ρηξικέλευθη. Το ίδιο συνέβαινε πολλές φορές και κατά την περίοδο που έζησε ο Πλάτων, όταν πολλοί Έλληνες απορούσαν με τη θεωρία του σχετικά με το «επέκεινα». Στον «Γοργία» ο Καλλικλής δηλώνει στον Σωκράτη πως είναι κατάπληκτος με τις ηθικές του αντιλήψεις («Εἰπέ μοι, ὦ Σώκρατες, πότερον σε θῶμεν νυνὶ σπουδάζοντα ἢ παίζοντα; Εἰ μὲν γὰρ σπουδάζεις τε καὶ τυγχάνει ταῦτα ἀληθῆ ὄντα ἃ λέγεις, ἄλλο τι ἢ ἡμῶν ὁ βίος ἀνατετραμμένος ἄν εἴη τῶν ἀνθρώπων καὶ πάντα τὰ ἐναντία πράττομεν, ὡς ἔοικεν, ἢ ἄ δεῖ;»).¹⁶² Και κάτι τέτοιο κρίνεται απόλυτα λογικό καθώς με τις θέσεις του ο Πλάτων επιδιώκει μία αντιστροφή της κυρίαρχης αντίληψης, μία μεταφορά του κέντρου βάρους του βίου. Κηρύττει την άρνηση της ζωής, την ώρα που οι Έλληνες γλεντάνε χαρούμενοι και την απολαμβάνουν. Για αυτόν πρέπει ο άνθρωπος να θεοποιηθεί και

¹⁵⁵ Πλάτωνος, *Πολιτεία*, IX 582 c.

¹⁵⁶ Πλάτωνος, *Φαίδρος*, 249 c.

¹⁵⁷ Παπανούτσος, *Το θρησκευτικό*, 84-85.

¹⁵⁸ Πλάτωνος, *Τίμαιος*, 90 a.

¹⁵⁹ Παπανούτσος, *Το θρησκευτικό*, 85.

¹⁶⁰ Πλάτωνος, *Πολιτεία*, VII 519 b.

¹⁶¹ Πλάτωνος, *Θεαίτητος*, 176 a-b.

¹⁶² Πλάτωνος, *Γοργίας*, 481 c.

όχι ο θεός να ανθρωποποιείται. Ουσιαστικά με αυτές τις αντιλήψεις ολόκληρη η ελληνική βιοθεωρία αντιστρέφεται και δε μεταβάλλεται απλώς.¹⁶³

Υπάρχουν όμως και πολλοί σύγχρονοι φιλόσοφοι, οι οποίοι δεν βρίσκουν ιδιαίτερα συναρπαστικά τα επιχειρήματα του Πλάτωνα και άλλων μεγάλων φιλοσόφων της αρχαιότητας (Σωκράτης, Αριστοτέλη, Επίκουρος), σχετικά με τον θάνατο. Η παρομοίωση του θανάτου με έναν ύπνο άνευ ονείρων, αν και αρκετά αισιόδοξη, δεν μπορεί κατά πολλούς να ληφθεί σοβαρά υπόψιν.¹⁶⁴

Η υπερβατολογική θέση του Πλάτωνα για τη ζωή, προσδίδει μία θρησκευτική χροιά στην πολιτική και στην ηθική του φιλοσοφία. Ο Πλάτωνας μιλώντας για την αρετή δεν εννοεί απλώς τον άψογο τρόπο συμπεριφοράς των πολιτών, καθώς και την απομάκρυνση από τα άκρα, κατά τη διδασκαλία της ηθικής του Αριστοτέλη. Για αυτόν η ουσία της αρετής είναι κάτι πολύ βαθύτερο. Με τον ίδιο τρόπο ούτε τα υλικά αγαθά, ούτε η αυξημένη πολιτική δύναμη, ούτε η κρατική αίγλη, ούτε οι επιτυχείς επιδρομές δύνανται να χαρακτηρίσουν ιδανική την πολιτεία του. Αυτά επηρεάζουν και χαροποιούν τη μάζα, τον «δήμον». Θεωρούνται σημαντικά από το αμαθές πλήθος.¹⁶⁵ Ο,τιδήποτε ενθουσιάζει και γοητεύει τη μάζα στον Πλάτωνα προκαλεί αποστροφή. Πιστεύει πως πρωταρχική αξία έχει η αριστοκρατία της ψυχής και το ηθικό φρόνημα. Αποδοκιμάζει τα αγαθά του αισθητού κόσμου και στρέφεται στον εσωτερικό κόσμο, στο κάλλος και στο σθένος του πνεύματος¹⁶⁶, στην ομοίωση με το θείο, που οφείλουν να αποτελούν τους μοναδικούς σκοπούς των ενεργειών των αγαθών ανθρώπων, όπως και των πολιτικών, οι οποίοι φέρνουν εις πέρας επιτυχώς την αποστολή τους. Όλα τα υπόλοιπα που θεωρούνται πως αξίζουν στη ζωή μπορούν να υπολογιστούν ελάχιστα με την προϋπόθεση ότι δε διαφθείρουν τον «κόσμο της ψυχής», αλλά βοηθούν στη βελτίωση του ψυχικού κόσμου του ανθρώπου.¹⁶⁷ Αυτό δηλώνεται στην απλή και ταυτόχρονα εντυπωσιακή παράκληση του «Φαίδρου»:

¹⁶³ Παπανούτσος, *Το θρησκευτικό*, 86.

¹⁶⁴ <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780195388923.001.0001/oxfordhb-9780195388923-e-1>

¹⁶⁵ Πλάτωνος, *Πολιτεία*, X 602 b.

¹⁶⁶ Πλάτωνος, *Πολιτεία*, IV 444 d-e.

¹⁶⁷ Παπανούτσος, *Το θρησκευτικό*, 86-87.

ΣΩ. «Αγαπημένε μου Πάνα και εσείς οι άλλοι θεοί τούτου εδώ του τόπου, κάνετε να γίνω μέσα μου όμορφος, και τα εξωτερικά μου αποκτήματα να είναι αγαπημένα, μέσα σε μια αρμονία, με τα εσωτερικά. Να θεωρώ ότι πλούσιος είναι ο σοφός. Κι η ποσότητα του πλούτου που θα έχω, να είναι τόση που να μην μπορεί να τη φέρει μαζί του και να πορεύεται με αυτήν άλλος, παρά μόνο ο συνετός άνθρωπος».¹⁶⁸

Ο θάνατος θα συνδράμει επομένως στον αποχωρισμό της άφθαρτης ψυχής από το φθαρτό σώμα και θα οδηγήσει στη μετέπειτα κάθαρση και σωτηρία της. Υπό αυτήν τη σκοπιά, μόνο τραγικό γεγονός δεν μπορεί να χαρακτηριστεί.

Ο θάνατος κατά τους επικούρειους

¹⁶⁸ Πλάτωνος, *Φαίδρος*, 279 b-c .

Ο Επίκουρος πέθανε το 270 π.Χ. από πέτρα στα νεφρά, που του προκαλούσε επώδυνη επίσχεση ούρων και δυσεντερία. Τις τελευταίες ώρες της ζωής του έγραψε ένα συγκινητικό γράμμα στον παλιό του μαθητή Ιδομενέα, λέγοντάς του τα εξής: *«Τούτη την ευτυχισμένη μέρα, την τελευταία της ζωής μου, σου γράφω το παρακάτω γράμμα. Οι συνεχείς πόνοι στην κύστη και στην κοιλιά έχουν φτάσει στο απροχώρητο. Όμως όλα αυτά τα αντιμετωπίζω με τη χαρά που νοιώθει η ψυχή μου καθώς αναθυμούμαι τις συζητήσεις που κάναμε μαζί. Να φανείς άξιος της στάσης που από νεαρός τήρησες απέναντι στη φιλοσοφία και σε μένα και να φροντίσεις τα παιδιά του Μητρόδωρου»*¹⁶⁹. Ο θάνατος τον βρήκε μέσα σε μία χάλκινη μπιανέρα με χλιαρό νερό και λίγο πριν ξεψυχήσει ζήτησε να πει ανέρωτο κρασί. Αφήνοντας την τελευταία του πνοή, παρήγγειλε στους μαθητές του να θυμούνται τα δόγματά του.¹⁷⁰

Η παραπάνω σκηνή φανερώνει εν πολλοίς την επικούρεια προσέγγιση του θανάτου και ακόμη δεικνύει τη φιλοσοφική συνέπεια θεωρίας-πράξης του ιδρυτή του επικουρισμού. Ακολουθώντας το *«μηδένα πρό τοῦ τέλους μακάριζε»* του Σόλωνος προς τον Κροίσο, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα πως ο Επίκουρος έχοντας μετουσιώσει τη φιλοσοφική θεώρηση του θανάτου, είχε ένα τέλος που ήρμοζε στις φιλοσοφικές του θέσεις. Δίδοντας εξαιρετική σημασία στη φιλία, το τέλος του βίου του, λέξη που ετυμολογικώς έχει διττή σημασία, φανερώνοντας και τη λήξη, αλλά και τον σκοπό, τον βρίσκει ανάμεσα σε αγαπημένα πρόσωπα.

Η φιλοσοφία του αποτελεί έναν περίεργο συνδυασμό ωμού εμπειρισμού, θεωρητικής μεταφυσικής σκέψης και οδηγιών για την κατάκτηση ενός ήρεμου βίου. Οι περιοχές αυτές της σκέψης του άλλοτε φαίνονται να συνδέονται ξεκάθαρα μεταξύ τους και άλλοτε όχι. Εκείνο όμως που τους προσδίδει αναμφισβήτητα ενότητα, είναι η φροντίδα του Επίκουρου να αντιπαραθέσει τη μαρτυρία του άμεσου αντικληπτικού αισθήματος και του εσωτερικού αισθήματος στο είδος της λογικής ανάλυσης που χαρακτηρίζει την πλατωνική και την αριστοτελική μεθοδολογία. Απέρριπτε πολλές από τις θεμελιώδεις αρχές με βάση τις οποίες περιέγραφαν τον κόσμο ο Πλάτων και ο

¹⁶⁹ Επικ., *Πρός Ιδομενέα*ν.

¹⁷⁰ Hutchinson D.S., Αβραμίδης Γ., *Επίκουρος, Κείμενα- Πηγές της επικούρειας φιλοσοφίας και τέχνης του ζην, θεματική ταξινόμηση*, εκδ. Θύραθεν, 2000, 286.

Αριστοτέλης. Το σημαντικότερο όμως είναι πως απέρριπτε κάποιες λογικές και μεταφυσικές έννοιες που είναι θεμελιώδεις στους δύο μεγάλους φιλοσόφους.¹⁷¹

Πίστευε πως είναι δυνατό να αναζητήσει τις αιτίες της ανθρώπινης δυστυχίας στις εσφαλμένες δοξασίες που επικρατούσαν στην κοινωνία της εποχής του σχετικά με τους θεούς, το πεπρωμένο της ψυχής και τα πράγματα που έχουν αληθινή αξία στη ζωή. Όλη η διδασκαλία του αποσκοπούσε στο να κλονίσει τέτοιες δοξασίες και να τις αντικαταστήσει με αυτές που ο ίδιος θεωρούσε ορθές. Δεν ήταν ιεροκήρυκας, αν και κάποιες φορές έκανε κήρυγμα. Σφοδρή του επιθυμία ήταν να πείσει και να προσηλυτίσει. Χρησιμοποιώντας επιχειρήματα και αποδείξεις για τα λεγόμενά του, προσπαθούσε να πείσει όσους τον άκουγαν.¹⁷²

Στόχος του Επίκουρου ήταν η ανάλυση της κοσμογονίας και των μετεώρων να έχει μια αισθησιαρχική βάση και ταυτοχρόνως να ορθώνεται ως ένα αντίβαρο στον φόβο και τη δεισιδαιμονία.¹⁷³ Και πράγματι φυσικά φαινόμενα όπως οι βροντές, οι αστραπές, οι εκλείψεις, ο ήλιος και η σελήνη είχαν έως τότε αποδοθεί σε μυθικές δοξασίες, με ανθρωπομορφικά θεικό περιεχόμενο.¹⁷⁴ Πάνω σε αυτά εργάστηκε ο φιλόσοφος, θέλοντας να διαλύσει τα σύννεφα της αβεβαιότητας, δίδοντας ιδιαίτερη βάση και προσοχή στην επιστήμη της φύσης, με την αρωγή της οποίας ο άνθρωπος, αποκτά ενάργεια και καθίσταται ελεύθερος να απολαύσει στο ακέραιο τις ηδονές.

Ο άνθρωπος, ως μονάκριβο γέννημα της φύσεως, προικισμένο με ικανότητες να υψωθεί σε προσωπικότητα και να γίνει η χαρά του εαυτού του και των γύρω του, οφείλει να γλιτώσει από το αιώνιο μαρτύριο, από τις μικρές και μεγάλες ταραχές, που ενοχλούν την ομαλή λειτουργία της ουσίας του και φαρμακώνουν το ζωικό χυμό εντός του.¹⁷⁵ Όταν λείψουν όλα τα εμπόδια, όλοι οι πόνοι, όπως αρρώστιες, σωματικοί πόνοι, ο φόβος του θανάτου και των θεών, η ψυχή γαληνεύει και οδηγείται στην αταραξία. Με τον παραμερισμό κάθε συναισθήματος, που προκαλεί είτε λύπη είτε χαρά, αναβλύζει από τη βαθύτερη ουσία του ανθρώπου η «αυθεντική» καλή διάθεση και του δίδεται η ευκαιρία αξιοποίησης του άφθονου εσωτερικού του

¹⁷¹ A. A. Long, *Η ελληνιστική φιλοσοφία*, Μορφωτικό ίδρυμα εθνικής τραπεζής, Αθήνα 1987, 45.

¹⁷² Long, *Η ελληνιστική φιλοσοφία*, 37.

¹⁷³ Μιχαήλ Κ. Μαντζανάς, *Ο Μυστικός Βίος και η Διαχείριση των Φόβων κατά τον Επίκουρο*, εκδ. Τέχνης Οίστρος, Αθήνα 2011, 24.

¹⁷⁴ Μαντζανάς, *Ο Μυστικός Βίος*, 24.

¹⁷⁵ Χ. Θεοδωρίδη, *Επίκουρος Η αληθινή οψη του αρχαίου κόσμου*, εκδ. Του κήπου, Αθήνα 1954, 230.

πλούτου.¹⁷⁶ Το βασικό αυτό για την ανθρώπινη ζωή, για την ευτυχία, την καλή διάθεση, την ευεξία και κυρίως για την ανύψωση του βίου, ο Επίκουρος το ονόμασε ηδονή.¹⁷⁷

Οι ασθήσεις κυριαρχούν στην επικούρεια φιλοσοφία ξεπερνώντας θεωρίες περί «ιδεών», «άλλων μεταθανάτιων κόσμων» και «μύθων».¹⁷⁸ Ο Επίκουρος παρακινεί τους μαθητές του να ζουν αποτραβηγμένοι από τον πολύ κόσμο, ο οποίος κατακλύζεται από δεισιδαιμονίες και προκαταλήψεις που ενισχύουν τη φοβικότητα, τρέφοντας ελπίδες για ιδανικές-ουτοπικές πολιτείες.¹⁷⁹

Τον Μενοικέα προτρέπει να συνηθίσει στην ιδέα πως ο θάνατος δεν είναι τίποτα. Καθετί καλό και κακό βρίσκεται στις αισθήσεις μας και ο θάνατος ισοδυναμεί με στέρηση των αισθήσεων («*Συνέθιζε δὲ ἐν τῷ νομίζειν μηδὲν πρὸς ἡμᾶς εἶναι τὸν θάνατον ἐπεὶ πᾶν ἀγαθὸν καὶ κακὸν ἐν αἰσθήσει· στέρησις δὲ ἐστὶν αἰσθήσεως ὁ θάνατος*»)¹⁸⁰ Ἄρα όταν πεθάνουμε, δε θα μπορούμε να αισθανθούμε τίποτα. Η σωστή εκτίμηση, πως ο θάνατος δε σημαίνει τίποτα για εμάς, μας απαλλάσσει από τον πόθο της αθανασίας («*τὸν τῆς ἀθανασίας ἀφελομένη πόθον*»)¹⁸¹ Και πραγματικά, με αυτή του τη διατύπωση, μιλώντας για απαλλαγή από τον πόθο της αθανασίας, καθίσταται αναπόφευκτα επίκαιρος, διότι ουσιαστικώς ο στόχος των εκάστοτε θρησκευιών είναι αυτή η ανταμοιβή προς τους οπαδούς τους, η αιώνια και μακάρια ζωή. Καλλιεργώντας τον φόβο των μαζών απέναντι στον Θεό, κάνουν τον θάνατο να φαντάζει ως μία τελική δίκη. Η δεισιδαιμονία και η επιδερμική θρησκευτικότητα καλπάζουν και πάντα θα καλπάζουν, όσο ο άνθρωπος απομακρύνεται από τον θεωρητικό βίο, που εξασφαλίζει η φιλοσοφία.

Ο Επίκουρος υπήρξε βαθύτατα θρήσκος, πιστεύοντας ότι ο Θεός είναι μακάριος και άφθαρτος χωρίς να ενοχλεί κανέναν, ούτε να ενοχλείται από κανέναν και δεν επηρεάζεται από οργή, ούτε από ευχαριστίες, διότι αν συνέβαινε κάτι τέτοιο θα ήταν δείγμα ατελείας.¹⁸² Ο Θεός δεν πρέπει να προκαλεί φόβο και δεν είναι επιβραβευτής ούτε τιμωρός του βίου των ανθρώπων.¹⁸³ Δεχόμενος την ύπαρξη του Θεού αρνείτο κάθε ανθρωπόμορφη αντίληψη Αυτού, συνιστούσε όμως την τέλεση πράξεων

¹⁷⁶ Στο ίδιο, 230.

¹⁷⁷ Στο ίδιο, 231.

¹⁷⁸ Μαντζανάς, *Ο Μυστικός Βίος*, 33.

¹⁷⁹ Στο ίδιο.

¹⁸⁰ Επίκ., *Επιστ. Πρὸς Μενοικέα*, 124.

¹⁸¹ Επίκ., *Επιστ. Πρὸς Μενοικέα*, 125.

¹⁸² *Πρὸς Μενοικέα Επιστολή*.

¹⁸³ Μαντζανάς, *Ο Μυστικός*, 35.

λατρείας και κυρίως την προσευχή, δια της οποίας ο άνθρωπος πλησιάζει προς τον Θεό. Το ιδεώδες των Επικουρείων, που ήταν η μακαριότητα και η απουσία των ενοχλήσεων, το έβλεπαν εκφραζόμενο στην προσωπικότητα του Θεού.

Χαρακτηρίζει ανόητο εκείνον που φοβάται τον θάνατο, διότι ουσιαστικώς τον φοβίζονται όχι τα αποτελέσματά του, αλλά μόνο η προσδοκία του («ὥστε μάταιος ὁ λέγων δεδιέναι τὸν θάνατον οὐχ ὅτι λυπήσει παρών, ἀλλ' ὅτι λυπεῖ μέλλον. ὁ γὰρ παρὸν οὐκ ἐνοχλεῖ, προσδοκώμενον κενῶς λυπεῖ»).¹⁸⁴ Τίποτα λοιπόν ο θάνατος, το πιο ανατριχιαστικό από όλα τα κακά, ακριβώς γιατί όταν υπάρχουμε εμείς αυτός είναι ανύπαρκτος, και όταν έρχεται εκείνος εμείς δεν υπάρχουμε πια («τὸ φρικωδέστατον οὖν τῶν κακῶν ὁ θάνατος οὐθὲν πρὸς ἡμᾶς, ἐπειδήπερ ὅταν μὲν ἡμεῖς ὄμεν, ὁ θάνατος οὐ πάρεστιν, ὅταν δὲ ὁ θάνατος παρῆ, τότε ἡμεῖς οὐκ ἐσμέν»).¹⁸⁵ Τίποτα, γιατί ὅ,τι αποσυντίθεται, παύει να αισθάνεται. Και ὅ,τι δεν αισθάνεται δε μας αφορά («Ὁ θάνατος οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς· τὸ γὰρ διαλυθὲν ἀναισθητεῖ, τὸ δ' ἀναισθητοῦν οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς»).¹⁸⁶ Για τον σοφό άνθρωπο, ούτε ο θάνατος είναι κάτι φοβερό ούτε η επίγεια ζωή κάτι δυσάρεστο. Η ζωή για αυτόν είναι ευπρόσδεκτη και το να πεθάνει καλά το αντιμετωπίζει σαν μια άσκηση («ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ τὴν αὐτὴν εἶναι μελέτην τοῦ καλῶς ζῆν καὶ τοῦ καλῶς ἀποθνήσκειν»).¹⁸⁷

Μην πιστεύοντας στην αθανασία και σε κάποια μέλλουσα ζωή, ο Επίκουρος, μας παροτρύνει να είμαστε ευτυχισμένοι και να ζούμε το τώρα και την κάθε στιγμή ξεχωριστά, χωρίς να αναβάλλουμε την ευτυχία για αργότερα ή για αύριο. Και αυτό, γιατί δεν εξουσιάζουμε τον χρόνο που κυλά, και οι στιγμές χάνονται μαζί με τις μέρες και ο καθένας μας πεθαίνει μέσα στις έγνοιες.¹⁸⁸ Την προτροπή αυτή του Επικούρου, υιοθετεί και ο Οράτιος, με τον γνωστή του φράση «*carpe diem*».¹⁸⁹

Ένας γνήσιος επικούρειος δεν παραδίδεται στους αστάθμητους παράγοντες της τύχης, στους οποίους περιλαμβάνεται και ο θάνατος. Ατενίζει με δύναμη και κατάφαση τον θάνατο και δεν αφήνεται όμηρος των συγκυριών. Έχει το σθένος να περιφρονήσει αποφασιστικά τη ζωή, αλλά και όσους ματαιόδοξα προσκολλώνται σε αυτήν. Φεύγει

¹⁸⁴ Προς Μενοικέα Επιστολή, 125.

¹⁸⁵ Προς Μενοικέα Επιστολή, 125.

¹⁸⁶ Επικ., Κύρια Δόξα 2.

¹⁸⁷ Προς Μενοικέα Επιστολή, 126.

¹⁸⁸ Επικ., Προσφ. 14.

¹⁸⁹ Οράτιος, Ωδή Ι.ΧΙ. 8.

από τούτον τον κόσμο χαρούμενος με ένα τραγούδι στα χείλη, το οποίο περιγράφει πόσο ωραία την έζησε.¹⁹⁰ Ακριβώς, όπως έφυγε και ο Επίκουρος.

Ο Λουκρήτιος, μας λέει, πως αν υποθετικά η φύση έπαιρνε τον λόγο και απευθυνόταν σε κάποιον που πενθεί, θα τον μάλωνε και θα αναρωτιόταν γιατί επέτρεπε στον εαυτό του ένα αρρωστημένο και μάταιο πένθος.¹⁹¹ Ταυτίζει τον θάνατο με μία γαλήνια κατάσταση, η οποία απαλλάσσει τον άνθρωπο από όλα τα δεινά της ζωής. Αν εκείνος αποχωρεί χορτασμένος από τη ζωή του, τότε δεν θα πρέπει να φέρεται άπληστα και να θρηνεί. Αν πάλι, όσο ζούσε υπέφερε από πολλά δεινά και έγνοιες, τότε θα πρέπει να αντιμετωπίζει τον θάνατο ως τη λήξη των βασάνων του. Όσο και να παραταθεί ο βίος του ανθρώπου, τα εγκόσμια θα παραμείνουν ακριβώς ίδια. Ακόμη και αν δεν πεθάνει ποτέ. Άρα, δεν είναι πρόπον να ματαιοπονεί.

Η φύση θα ήταν ακόμη πιο αυστηρή, κατά τον Λουκρήτιο, στην περίπτωση κάποιου ηλικιωμένου, ο οποίος έχοντας χρόνια ζωής στην πλάτη του και βλέποντας το αναμενόμενο να πλησιάζει, κλαφτεί περισσότερο από όσο θα έπρεπε. Θα τον έψεγε λέγοντάς του τα ακόλουθα: *«Σκούπισε τα δάκρυα, ανάζιε, και σταμάτα τις κλάψεις. Τώρα μαραίνεσαι, αφού πρώτα γεύτηκες όλα τα δώρα της ζωής. Μα επειδή πάντα ποθείς αυτό που δεν έχεις και περιφρονείς αυτά που έχεις, κύλησε η ζωή σου λειψή και αχάριστη· και ζάφνου στέκει στο πλάι στο προσκέφαλό σου ο θάνατος, και συ δεν έχεις τη δύναμη, χορτασμένος και ικανοποιημένος απ'όλα, να αποσυρθείς. Όμως τώρα παράτα τα όλα τούτα που δεν ταιριάζουν στην ηλικία σου, κι άντε, με ήσυχη την ψυχή, κάνε τόπο σε άλλους· έτσι πρέπει».*¹⁹² Αυτό το «έτσι πρέπει», φανερώνει και την πλήρη εναρμόνιση των επικουρείων με τους νόμους που διέπουν τη φύση. Ο γεροντότερος είναι φυσικό να πεθαίνει, διότι πρέπει να διαδεχθεί τον θάνατό του μία γέννηση, ώστε να συνεχιστεί ο κύκλος της ζωής. Κάθε άλλη, διαφορετική προσέγγιση, κινείται στα όρια της παραδοξότητας και της δεισιδαιμονίας.

Ο Διογένης ο Οινοδανδέας, υποστήριζε πως η ζωή γίνεται γλυκύτερη, όταν εκλείψει ο φόβος του θανάτου (*«Ἡδὴ γίνεται τό ζῆν ὅταν ἀπῆ θανάτου φόβος»*)¹⁹³, άποψη που συμμερίζονταν και ο Πλούταρχος, όπως φαίνεται ξεκάθαρα μέσα από τα έργα του. Τέλος, ο Φιλόδημος, μας παραδίδει την επικούρεια τετραφάρμακο, εντός της οποίας συμπυκνώνεται ίσως ολόκληρη η επικούρεια διδασκαλία. Τον Θεό δεν πρέπει να Τον

¹⁹⁰ Επίκ., Προσφ. 47

¹⁹¹ Hutchinson D.S., Αβραμίδης Γ., *Επίκουρος*, 261.

¹⁹² Στο ίδιο, 261 & 263.

¹⁹³ Στο ίδιο, 262.

φοβόμαστε· ο θάνατος δεν προκαλεί ανησυχία και δεν τον αισθανόμαστε· το καλό αποκτάται εύκολα και το κακό αντέχεται επίσης εύκολα («*Ἄφοβον ὁ θεός, ἀνύποπτον ὁ θάνατος καί τάγαθόν μὲν εὐκτατον, τό δέ δεινόν εὐεκκαρτέρητον*»).¹⁹⁴

Ο θάνατος σύμφωνα με τους Στωικούς

Ο ιδρυτής της στωικής φιλοσοφίας Ζήνων διαίρεσε τη φιλοσοφία σε τρία μέρη, στη «λογική», στη «φυσική» και στην «ηθική».¹⁹⁵ Μετά από εκείνον, οι στωικοί φιλόσοφοι υιοθέτησαν τις φιλοσοφικές του θέσεις, αλλά ταυτόχρονα τις ανέπτυξαν και προς έτερες κατευθύνσεις. Από όλους όμως τους Στωικούς, ο Χρύσιππος, τον οποίο μνημονεύει και αντιμάχεται πολλάκις μέσα στα έργα του ο Πλούταρχος,

¹⁹⁴ Στο ίδιο, 263.

¹⁹⁵ <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/PHS345/Hankinson.pdf>, 206

εξέλιξε περισσότερο και συστηματοποίησε τα τρία μέρη της στωικής φιλοσοφίας, με αποτέλεσμα τα έργα του να θεωρηθούν από τους κατοπινούς ως ο κανόνας της στωικής διδασκαλίας και να θεωρείται πως «αν δεν υπήρχε ο Χρύσιππος δε θα υπήρχε η φιλοσοφία της στοάς».¹⁹⁶

Ο απώτερος στόχος του στωικού είναι να μάθει πως να ζει και για να το επιτύχει, οφείλει να αποκτήσει ξεκάθαρη γνώση της αλήθειας και επαρκή κατανόηση του κόσμου. Σύμφωνα με τους στωικούς, η τριμερής διαίρεση της φιλοσοφίας εξυπηρετεί μόνο στην διανυγέστερη έκθεση και μετάδοση των θεωριών της φιλοσοφίας των στωικών. Τα τρία μέρη αλληλοεξαρτώνται, και η αλληλοεξάρτηση αυτή τονίζεται από τους στωικούς μέσα από τα παραδείγματα που χρησιμοποιούσαν, συγκρίνοντας τη φιλοσοφία «με αυγό, με εύφορο χωράφι και με πόλη». Όπως γράφει ο Διογένης ο Λαέρτιος, «συγκρίνουν δηλαδή οι Στωικοί τη φιλοσοφία με ζωντανό οργανισμό, παρομοιάζοντας τη λογική με τα οστά και τα νεύρα, την ηθική με τα σαρκώδη μέρη, και τη φυσική με την ψυχή. Τη συγκρίνουν επίσης με αυγό· η λογική είναι το εξωτερικό τμήμα, η ηθική ό,τι είναι μετά, και η φυσική ό,τι είναι στο πιο εσωτερικό τμήμα του αυγού. Ή με εύφορο χωράφι· ο φράχτης που το περιβάλλει είναι η λογική, οι καρποί η ηθική, και η γη ή τα δέντρα η φυσική. Ή με πόλη που είναι καλά οχυρωμένη και διοικείται σύμφωνα με τον ορθό λόγο».¹⁹⁷

Οι Στωικοί τοποθετούν την κοσμολογική υπέρβαση μέσα στον ίδιο τον άνθρωπο. Αρχικώς, είχαν αποδεχτεί την κυνική αδιαφορία απέναντι σε όλα τα αγαθά του εξωτερικού κόσμου. Η αυτάρκεια του ενάρετου σοφού, είχε χαραχτεί σαν ανεξίτηλο γνώρισμα και της δικής τους ηθικής. Πολύ γρήγορα όμως, εξαιτίας μιας πολύ μελετημένης ψυχολογίας των ορμεμφύτων, η οποία παρουσιάζει στενή εξάρτηση από τον Αριστοτέλη, κατάφεραν να μετριάσουν τον ριζικό νατουραλισμό των Κυνικών. Τονίζουν δηλαδή, πολύ περισσότερο από τον Αριστοτέλη, την ενότητα και την αυτοτέλεια της ατομικής ψυχής. Έτσι στους Στωικούς, γίνεται για πρώτη φορά η προσωπικότητα, προσδιοριστική αρχή. Για αυτούς η κατευθυντήρια δύναμη της ψυχής (τό ήγεμονικόν) δεν είναι μόνο αυτό που μετατρέπει τα ερεθίσματα των επιμέρους οργάνων σε αισθητηριακές αντιλήψεις, αλλά και εκείνο που με τη συναίνεσή του (συγκατάθεσις) μετατρέπει τα συναισθήματα σε βουλευτικές εκδηλώσεις. Αυτό λοιπόν το συνειδέναι, έργο του οποίου είναι να αντιλαμβάνεται κατά ενιαίο τρόπο και να διαμορφώνει, αποτελεί ως προς την ουσία του, τη νόηση

¹⁹⁶ Θεοδόσιος Ν. Πελεgrίνης, *Οι πέντε εποχές της φιλοσοφίας*, εκδ. Παπασωτηρίου, Αθήνα 2012, 112.

¹⁹⁷ Διογένης Λαέρτιος, *Βίοι* 7.40

(νοῦς). Και για αυτό τον λόγο, οι καταστάσεις στις οποίες παρασύρεται από την διεγερτική ένταση σε συναίνεση, αντιτίθενται στην ίδια του τη φύση και προς το λογικό. Είναι οι καταστάσεις του πάθους και της ψυχικής ασθένειας, άλογες και αντίθετες στη φύση ψυχικές διαταραχές.¹⁹⁸

Ο σοφός, ακόμα και αν δεν μπορεί να αποφύγει τους συναισθηματικούς ερεθισμούς που προέρχονται από τον εξωτερικό κόσμο, θα αντισταθεί σε αυτούς με τη δύναμη του λόγου, εμποδίζοντάς τους να γίνουν πάθη. Η αρετή του σοφού είναι η απάθεια. Ουσιαστικά η υπέρβαση του κόσμου ταυτίζεται με την υπέρβαση των προσωπικών του ορμεμφύτων. Μόνο με τη δική μας συγκατάθεση ανεξαρτητοποιούμαστε από την πορεία των εξωτερικών γεγονότων. Διατηρώντας τα μακριά, εξασφαλίζουμε μια σταθερή ανεξαρτησία της προσωπικότητάς μας. Ο άνθρωπος δεν δύναται να αποφύγει τη χαρά ή τον πόνο που του επιφυλάσσει η μοίρα. Δύναται, όμως, να διαφυλάξει την περήφανη αίσθηση της αυτάρκειάς του, αν συνειδητοποιήσει πως ούτε το πρώτο είναι κάτι καλό ούτε το δεύτερο κάτι κακό.¹⁹⁹ Σε αυτή την αποδοχή της ειμαρμένης είχε σταθεί και ο Πλούταρχος, με τη λεπτή διαφορά πως δεν ήταν υπέρ της πλήρους απάθειας, αλλά της λελογισμένης λύπης. Το μέτρο πρέπει να συνοδεύει τις ανθρώπινες αντιδράσεις και η στεναχώρια να μην εδραιώνεται ως σύντροφος στη ζωή του ανθρώπου, διότι έτσι θα υποταχθεί πλήρως στα πάθη, που είναι άλογες και ψυχικές ασθένειες.

Οι αρχές που πρέπει να ακολουθεί ο σοφός είναι απλές και περιορίζονται στο ότι το μόνο αγαθό είναι η τιμιότητα της βούλησης και το μόνο κακό είναι η φαυλότητα. Όλα τα υπόλοιπα είναι αδιάφορα. Από τα παραπάνω αξιώματα απορρέει ένα πλήθος παράδοξων συνεπειών, όπως η αρρώστια, ο θάνατος, η πενία, η δουλεία τα οποία όμως όπως τονίστηκε παραπάνω δεν είναι κακά, αλλά αδιάφορα. Ο σοφός των στωικών είναι εξ ορισμού πάντα χαρούμενος ακόμα και μέσα στις οδύνες. Αντίθετα, ο μοχθηρός, είναι πάντα δυστυχής, εξαιτίας της φαυλότητάς του, που προκαλεί τη μόνη φθορά που μπορεί να υποστεί η ψυχή του. Άρα και πάλι είναι καθαρά προσωπική υπόθεση το να έχουμε τίμια βούληση και να αδιαφορούμε απέναντι σε ό,τι δεν εξαρτάται από μας. Με αυτά τα όπλα ο σοφός δεν πρόκειται να γνωρίσει ούτε θλίψη ούτε εμπόδια ούτε ταραχή και θα παραμένει ελεύθερος ακόμη και μέσα στη δουλεία, γιατί η μόνη αληθινή δουλεία είναι εκείνη των παθών, από την οποία έχει

¹⁹⁸ W. Windelband, H. Heimsoeth, , *Εγχειρίδιο ιστορίας της φιλοσοφίας Α Τόμος_Η φιλοσοφία των αρχαίων Ελλήνων. Η φιλοσοφία των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1986, 196.

¹⁹⁹ Στο ίδιο, , 197.

ήδη απελευθερωθεί. Θα είναι ευτυχής ακόμα και μέσα στη φαινομενική δυστυχία, η οποία είναι τέτοια για τους πολλούς, αφού έχει απαλλαγεί από τέτοιες απόψεις για την πραγματικότητα.²⁰⁰

Ωστόσο για να φτάσει κάποιος σε τέτοια επίπεδα γαλήνης και σταθερότητας, απαιτείται μία δύσκολη «άσκηση»: οφείλει να διακόψει κάθε άμεση επαφή με τον κόσμο και τον χρόνο, που αποτελούν πεδία ετεροδυναμίας, να μη λυπάται για τίποτα από όσα έγιναν, να μην προσδοκά τίποτα από το μέλλον, αλλά να επαγρυπνεί παντού και πάντα, ώστε η παράστασή του να θέτει τα πράγματα στην ορθή τους θέση και να αποδίδει στον χρόνο τη μοναδική σωστή και χρήσιμή του διάσταση, αυτή του παρόντος της σωστής πράξης. Το πάθος, από το οποίο καθιστούμεθα έγκλειστοι του ετερονομικού χρόνου και των πραγμάτων και το οποίο συσκοτίζει την κρίση μας, πρέπει όχι μόνο να μετριαστεί, όπως πρότεινε ο Αριστοτέλης, αλλά να ξεριζωθεί.²⁰¹

Οι στωικοί φιλόσοφοι αναγνωρίζουν στο σύμπαν την ύπαρξη δύο αρχών: μία «ενεργητική», το «ποιούν», που είναι ο θεός, ο οποίος ταυτίζεται με τον λόγο, και μία «παθητική» δύναμη, το «πάσχον», που είναι η αδιαμόρφωτη ύλη. Ο ταυτισμένος με τον λόγο θεός, για τους Στωικούς αποτελεί τον δημιουργό του κόσμου, καθώς επενεργώντας πάνω στην ύλη, διαμορφώνει τα διάφορα όντα τα οποία συγκροτούν τη φυσική πραγματικότητα. Η σχέση του θεού με το σύμπαν δεν είναι υπερβατική. Ο θεός δεν βρίσκεται μακριά και έξω από τον κόσμο που δημιούργησε. Απεναντίας, οι στωικοί, εισάγοντας μία πανθειστική αντίληψη, ισχυρίστηκαν πως ο θεός διαπερνά ολόκληρο τον κόσμο και γίνεται ένα με αυτόν, αποτελώντας με αυτόν τον τρόπο τον συνεκτικό ιστό της πολύμορφης φύσης, τη δύναμη εκείνη μέσω της οποίας το κοσμικό σύστημα διατηρεί την ενότητα και τη συνοχή του. Χάρη στη δύναμη αυτής της θείας αρχής του λόγου, τον κατά τους στωικούς «τόνον», το σύμπαν από άκρη σε άκρη διέπεται από την αρχή της συμπαθείας, σύμφωνα με την οποία τα εγκόσμια όντα επιδρούν το ένα πάνω στο άλλο. Ο κόσμος μοιάζει με έναν τεράστιο έμβιο οργανισμό, οι λειτουργίες των οργάνων του οποίου δεν είναι ανεξάρτητες η μία από την άλλη.²⁰²

Ο Χρύσιππος υποστηρίζει πως, «αν υπάρχει κάτι στον κόσμο που ο νους, ο ορθός λόγος, η δύναμη και η εξουσία του ανθρώπου δεν μπορούν να δημιουργήσουν, αυτό που το δημιουργεί πρέπει να είναι ανώτερο από τον άνθρωπο. Αλλά τα ουράνια

²⁰⁰ Φρανσουά Σατελέ (επιμ), *Η φιλοσοφία Τόμος Α_Από τον Πλάτωνα ως τον Θωμά Ακινάτη*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989, 168.

²⁰¹ Στο ίδιο, 168.

²⁰² Πελεγρίνης, *Οι πέντε εποχές*, 114-115.

σώματα και οτιδήποτε παρουσιάζει αιώνια κανονικότητα δεν μπορεί να δημιουργούνται από τον άνθρωπο. Συνεπώς, εκείνο που τα δημιουργεί είναι ανώτερο από τον άνθρωπο. Και πώς αλλιώς θα μπορούσε κανείς να το ονομάσει αν όχι θεός;»²⁰³

Επιπροσθέτως, κατά τους Στωικούς οι εκδηλώσεις των εγκόσμιων πραγμάτων και οι επιδράσεις του ενός όντος πάνω στο άλλο, οι οποίες συγκροτούν την συμπαντική πορεία, δεν είναι ούτε τυχαίες ούτε συμπτωματικές, αλλά επειδή τα πάντα δημιουργήθηκαν σύμφωνα με τις επιταγές του λόγου, ο οποίος εξακολουθεί να διαρρέει το σύμπαν και μετά τη δημιουργία του, υπόκεινται σε νομοτελειακή τάξη, η οποία αποκαλείται από τους στωικούς φιλοσόφους «ειμαρμένη». Τα πάντα στο σύμπαν τελούνται σύμφωνα με μια εκ των προτέρων καθορισμένη από τον κοσμικό λόγο αναγκαιότητα, η οποία συνεχίζει να διατηρείται χάρη στη συνεχιζόμενη παρουσία του εντός του σύμπαντος.

Η ειμαρμένη που διέπει την πορεία των γεγονότων και των πραγμάτων του κόσμου, δεν αναιρεί την ανθρώπινη ελευθερία, πάντα κατά τους στωικούς, και ως εκ τούτου δεν πρέπει να συγχέεται με την έννοια της μοιρολατρίας, σύμφωνα με την οποία αδίκως προσπαθείς να κάνεις κάτι, αφού η έκβασή του είναι προαποφασισμένη. Ο Χρύσιππος επιχείρησε να δείξει το πως η ειμαρμένη του κόσμου συνδυάζεται με την ανθρώπινη ελευθερία. Κατ'αυτόν από την ειμαρμένη ορίζονται εκ των προτέρων οι δυνατότητες που δύναται να ακολουθήσει ένα γεγονός. Όλες αυτές οι δυνατότητες είναι δεδομένες στο πλαίσιο της κοσμικής ειμαρμένης και είναι εκ των προτέρων γνωστό τι θα συμβεί αν επιλεγθεί μία εξ αυτών. Το ποια όμως θα επιλεγθεί επαφίεται σε αυτόν που επιλέγει.

Οι στωικοί διέκριναν δύο αιτίες στις ανθρώπινες πράξεις: τις απώτερες, που αναφέρονται στις δυνατότητες που υπαγορεύονται από την ειμαρμένη προκειμένου να τελεσθεί μια πράξη και τις προσεχείς, που σχετίζονται με τις αποφάσεις τις οποίες παίρνει τελικά το άτομο που πράττει. Η ειμαρμένη στην πραγματικότητα, ως ορίζουσα των δυνατοτήτων των πράξεων του ανθρώπου, όχι μόνο δεν αντιβαίνει στην ελευθερία της βούλησης, αλλά απεναντίας την υπηρετεί. Γιατί για να είναι κάποιος πραγματικά ελεύθερος, θα πρέπει να υπάρχουν εναλλακτικές δυνατότητες στις επιλογές του. Άρα, προκειμένου να εκτελεσθεί ελεύθερα μία πράξη από έναν άνθρωπο, απαιτείται αφενός μεν να υπάρχουν περισσότερες της μιας δυνατότητας,

²⁰³ Κικέρων, *De Natura Deorum*, 2.16

όπως ορίζει η ειμαρμένη, αφετέρου δε η συγκατάθεσή του σε μια από αυτές τις δυνατότητες. Η ανθρώπινη ευθύνη είναι καίριας σημασίας, διότι από την απόφασή του καθορίζεται με ποιον τρόπο, από τους καθορισμένους της ειμαρμένης, θα εξελιχθούν τα πράγματα. Με λίγα λόγια, για να κάνει κάποιος την καλύτερη επιλογή, θα πρέπει να είναι σε θέση να κρίνει σωστά.²⁰⁴

Οι στωικοί υποστηρίζουν ότι για τους θνητούς ο θάνατος όχι μόνο δεν είναι κακό αλλά είναι καλό (*«Ου μόνον είναι τον θάνατον θνητοίς ου κακόν, αλλ' αγαθόν»*), καθώς πιστεύουν ότι ανακυκλούμεθα. Αυτή η θεωρία μάλιστα προέρχεται από τον Ηράκλειτο. Για να κατανοήσουμε την θεωρία αυτή των στωικών πρέπει να αναλογιστούμε τι ακριβώς πιστεύουν. Για τους στωικούς ο θάνατος της γης είναι το νερό, γιατί όταν βρέχει η γη εξαφανίζεται στη θάλασσα. Ο θάνατος του νερού είναι ο αέρας διότι εξατμίζεται. Ο θάνατος του αέρα είναι η φωτιά, γιατί του παίρνει όλο το πνεύμα του. Και ο θάνατος του πυρός είναι η γη, αφού όταν ρίξεις στην πυρά επάνω γη, χώμα, η φωτιά σβήνει και εξαφανίζεται, αφήνοντας πίσω της στάχτη, δηλαδή γη. Έτσι κλείνει ο κύκλος της ανακύκλωσής μας.²⁰⁵

Ο άνθρωπος για να καταφέρει να αποκτήσει βαθειά γνώση και ορθή κρίση, οφείλει να μελετήσει τη φύση, να μάθει τις δυνατότητες σύμφωνα προς τις οποίες έχει προκαθορισθεί από τον θεό ή τον κοσμικό λόγο να εξελιχθούν τα γεγονότα και τα πράγματα και να ερμανονιστεί έτσι μαζί της. Διότι σε περίπτωση που αποφασίσει να δράσει ενάντια στους νόμους και τη φύση της ειμαρμένης, είναι σίγουρο πως η κίνησή του αυτή δεν θα έχει κανένα αποτέλεσμα. Το να ζει κάποιος σε πλήρη αρμονία με τη φύση, έλεγαν οι στωικοί πως είναι ο πρωταρχικός όρος για να εξασφαλίσει την ευτυχία.²⁰⁶ Η πλήρης υποταγή στους φυσικούς νόμους λειτουργεί ευεργετικά για τον άνθρωπο και σχετικά με το ζήτημα του θανάτου. Η παρατήρηση και η κατανόηση των φυσικών φαινομένων και του περιβάλλοντος εντός του οποίου αναπτυσσόμαστε, βοηθάει στην αποδοχή του τέλους του βίου και συμβάλλει στη συνειδητοποίηση της περιορισμένης χρονικά παρουσίας μας σε αυτόν τον κόσμο. Ο θάνατος δεν αποτελεί ούτε εξαίρεση ούτε αδικία στην περίπτωση του ανθρώπου, αλλά την επιβεβαίωση του κανόνα πως ό,τι γεννάται νομοτελειακά πεθαίνει.

²⁰⁴ Πελεgrίνης, *Οι πέντε εποχές*, 115-116.

²⁰⁵ Σ. Ι. Γερουλάνος, *Η απάντηση των αιώνων_Στην ιστορία το εκκρεμές της ευθανασίας ταλαντώνεται μεταξύ των δύο άκρων*, Αρχαία ελληνικής ιατρικής 2016, 40-41

²⁰⁶ Πελεgrίνης, *Οι πέντε εποχές*, 116.

Αφού λοιπόν ξεκαθαρίστηκε πως ο σοφός των στωικών αποτελεί το δικό τους πρότυπο ανθρώπου, το οποίο διάγει ευδαίμονα βίο, του επιτρέπεται για πέντε λόγους να τερματίζει βιαίως τη ζωή του. Η πράξη της αυτοχειρίας, που οδηγεί στη λήξη του βίου, παρομοιάζεται με τη λήξη του συμποσίου, το οποίο και αυτό μπορεί να διακοπεί πρόωρα ή αιφνίδια. Οι λόγοι για του οποίους ένα συμπόσιο μπορεί να διακοπεί είναι εξαιτίας μεγάλης και ξαφνικής ανάγκης, όταν για παράδειγμα ένας παλαιός κι αγαπητός σε όλους τους συνδαιτημόνες φίλος, με την αιφνίδια παρουσία του, τους αναγκάζει να εγκαταλείψουν τη διασκέδαση και να βιαστούν να τον συναντήσουν, λόγω της αισχροτήτας των λεγομένων των συμποσιαστών, εξαιτίας της διαπίστωσης ότι τα εδέσματα είναι σαπισμένα ή νοσηρά, λόγω της εξάντλησης των εδεσμάτων και εξαιτίας μεγάλης μέθης. Οι αντίστοιχοι λόγοι που «κατευθύνουν» τον σοφό προς την αυτοχειρία είναι η αδήριτη ανάγκη, όπως η θυσία του Κόδρου υπέρ της πατρίδος κατά τον χρησμό της Πυθίας, ένα τυραννικό καθεστώς που εξαναγκάζει τους πολίτες να ενεργούν παρά τη θέλησή τους, παραβιάζοντας τα ιερά και τα όσια, η μακρά ασθένεια, η οποία εμποδίζει την χρησιμοποίηση του σώματος ως εργαλείο από την ψυχή, η μεγάλη πείνα και στέρηση και η αφύσικη μέθη που προσεγγίζει τα όρια της παραφροσύνης.

Αξίζει να τονιστεί, πως ο Ζήνων, ο Κλεάνθης και ο Αντίπατρος, τερμάτισαν οι ίδιοι τον βίο τους. Κληρονομώντας την άποψη των κυνικών, οι στωικοί πίστευαν πως όποιος δεν έζησε τη λογική ζωή, πρέπει να πεθάνει. Οι αρχαίοι στωικοί, μέσω του Χρυσίππου υποστήριξαν πως οι σοφοί κάτω από αβάστακτες συνθήκες μπορούν, υπακούοντας στο στωικό καθήκον, να αποχωρούν βιαίως από τη ζωή, ενώ οι φαύλοι, επειδή δεν έχουν τη δυνατότητα να στηρίξουν μια εύλογη έξοδό τους, μπορούν να παραμένουν ζωντανοί, αν και δεν πρόκειται ποτέ να γίνουν σοφοί, αφού ούτε της αρετής γίνονται κάτοχοι ούτε την κακία δύνανται να αποβάλουν.²⁰⁷

²⁰⁷ Μάνος Ανδρέας, *Οι Στωικοί περί της αυτοχειρίας*, περιοδικό Αρχαιολογία, Τεύχος 98

Επίλογος

Η αφοβία απέναντι στο φαινόμενο θάνατος, απαιτεί έναν βίο που θα εδραιώσει εντός του ανθρώπου τις αρετές εκείνες που κρίνονται απαραίτητες για να σταθεί στο ύψος των περιστάσεων όταν φτάσει το πλήρωμα του χρόνου. Αυτές οι αρετές καλλιεργούνται μέσα μας με τη βοήθεια της φιλοσοφίας, η οποία έχει ως πυλώνα της τη λογική. Ο Πλούταρχος, τονίζει πως πάντα, ακόμα και μπροστά στον θάνατο, πρέπει να πρωτανεύει η λογική. Η λελογισμένη λύπη είναι ιδανική, αλλά έως εκεί. Οι περαιτέρω θρηνητικές εκδηλώσεις, δεν αρμόζουν στον φιλοσοφημένο και σώφρονα άνθρωπο, αλλά στον απερίσκεπτο όχλο, ο οποίος με τον συνεχή θρήνο καθιστά το πένθος σύντροφο ζωής.

Συμπαραστάτες μας σε αυτό το απαιτητικό καθήκον, της μετρημένης αντιμετώπισης του θανάτου ή της απώλειας, στέκουν τα παραδείγματα φωτεινών ανθρώπων, οι οποίοι με τη στάση τους και τη φιλοσοφία τους, μας καθοδηγούν προς την ορθή πράξη. Ο Πλάτων, εμπνεόμενος από τον άδικο χαμό του δασκάλου του, μας δείχνει πως το να πεθαίνει κανείς μάλλον δεν είναι και το μεγαλύτερο δεινό, αλλά πως ο πραγματικός φιλόσοφος οφείλει να αναζητεί τον χωρισμό της ψυχής από το σώμα, ο οποίος διευκολύνεται μέσω του θανάτου. Η επικούρεια φιλοσοφία μας εξηγεί πως ο θάνατος είναι ανύποπτος και ανεπαίσθητος, διότι όσο εμείς ζούμε εκείνος είναι μακριά και όταν εκείνος έρθει, εμείς έχουμε φύγει. Οι στωικοί ορίζοντας το πρότυπο ζωής τους ως τον μοναδικό σοφό, υποστήριξαν πως αυτός δεν επηρεάζεται από εξωτερικά γεγονότα και στέκεται απέναντί τους απαθής. Μάλιστα, αν κριθεί απαραίτητο, του επιτρέπεται να τερματίσει ο ίδιος την επίγεια ζωή του.

Από τον Πλούταρχο, πληροφορούμαστε ακόμη, πώς άνθρωποι της δράσης, αφήφισαν τον θάνατο, εξαιτίας του αισθήματος της φιλοπατρίας. Ήταν έτοιμοι δηλαδή για την ανιδιοτελή θυσία υπέρ του τιμιότερου ιδανικού, κατά τον Σωκράτη, της πατρίδας. Και αυτοί όμως, υπήρξαν ουσιαστικώς υπέρμαχοι μιας φιλοσοφίας ζωής, η οποία οριζόταν ξεκάθαρα είτε από τους νόμους των πόλεων είτε από το γενικότερο κοινωνικό καθήκον της εποχής. Ο ηρωισμός και η ανδρεία τους αποτελούν φωτοδότες για όλους τους ανθρώπους κάθε εποχής.

Η εναρμόνιση του ανθρώπου με τους φυσικούς κανόνες θα τον βοηθήσει να δεχτεί, όσο αυτό είναι εφικτό, το γεγονός πως κάποια στιγμή θα πεθάνει. Αυτό δεν μπορεί να αλλάξει και η προσπάθεια μιας διαφορετικής προσέγγισης, καταλήγει να κολυμπά εντός του βούρκου της δεισιδαιμονίας και των ανθρώπινων παθών. Η φιλοσοφική προσέγγιση του επέκεινα, θα πρέπει να ενισχύει την παραπάνω θέση και όχι να

δημιουργεί νοητικά εμπόδια. Ο Πλούταρχος πιστεύοντας στην αθανασία της ψυχής και όντας ισόβιος ιερέας του μαντείου των Δελφών, κατανόησε όλα τα παραπάνω και μας προσέφερε ανεκτίμητες γνώσεις, οι οποίες εμπεριέχουν όλη την προγενέστερή του συμπυκνωμένη σοφία.

Βιβλιογραφία

1. Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια*, Oxford, Oxford University Press, 1998
2. Γερουλάνος Σ. Ι., *Η απάντηση των αιώνων_Στην ιστορία το εκκρεμές της ευθανασίας ταλαντώνεται μεταξύ των δύο άκρων*, Αρχαία ελληνικής ιατρικής 2016
3. Γεωργούλης Κ. Δ., *Ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας*, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 2012
4. Διογένους Λαερτίου, *Φιλοσόφων Βίων και Δογμάτων Συναγωγή*, εκδ. Ζήτρος, Αθήνα 2012
5. Επίκουρος, *Απαντα*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1994
6. Θεοδορίδης Χαράλαμπος, *Επίκουρος Η αληθινή οψη του αρχαίου κόσμου*, εκδ. Του κήπου, Αθήνα 1954,
7. *Κατά Λουκάν Ευαγγέλιο*, εκδ. Ίκαρος , Αθήνα 1974
8. Κικέρων, *De Natura Deorum*, Latomus, Bruxelles 1970-1986
9. Λιαντίνης Δημήτρης, *Γκέμμα*, εκδ. Δ. Λιαντίνη, Αθήνα 2006
10. Μαντζανάς Μιχαήλ Κ., *Ο Μυστικός Βίος και η Διαχείριση των Φόβων κατά τον Επίκουρο*, εκδ. Τέχνης Οίστρος, Αθήνα 2011
11. Μερρακλής Μ. Γ., *Πλούταρχος ο Χαιρωνεύς- Η ζωή και το έργο του*, Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα 1966
12. Ομήρου, *Ιλιάς*, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1954
13. Οράτιου, *Ωδαί*, Βιβλιοπωλείον της εστίας, Αθήνα 2005
14. Παπανούτσος Ευάγγελος, *Το θρησκευτικό βίωμα στον Πλάτωνα*, εκδ. Δωδώνη, 1992
15. Πελεργίνης Θεοδόσης, *Λεξικό της Φιλοσοφίας*, εκδ. Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2005
16. Πελεργίνης Θεοδόσης, *Οι πέντε εποχές της φιλοσοφίας*, εκδ. Παπασωτηρίου, Αθήνα 2012
17. Πλάτωνος, *Γοργίας*, εκδ. Ζήτρος, Αθήνα 1999
18. Πλάτωνος, *Θεαίτητος*, εκδ. Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1980
19. Πλάτωνος, *Κρίτων*, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1940
20. Πλάτωνος, *Νόμοι*, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1963-1964
21. Πλάτωνος, *Πολιτεία*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2005
22. Πλάτωνος, *Σοφιστής*, εκδ. Ζήτρος, Αθήνα 2008

23. Πλάτωνος, *Τίμαιος*, εκδ. Ζήτρος, Αθήνα 2010
24. Πλάτωνος, *Φαίδρος*, εκδ. Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2005
25. Πλάτωνος, *Φαίδων*, εκδ. Εστία, Αθήνα 2014
26. Πλουτάρχου, *Αποφθέγματα Λακωνικά*, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 1939
27. Πλουτάρχου, *Βασιλέων άποφθέγματα καί στρατηγών*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1995-1997
28. Πλουτάρχου, *Λακαινών άποφθέγματα*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1995-1997
29. Πλουτάρχου, *Παραμυθητικός προς Άπολλώνιον*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1995-1997
30. Πλουτάρχου, *Παραμυθητικός προς τήν γυναίκα*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1995-1997
31. Πλουτάρχου, *Περί Δεισιδαιμονίας*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1995-1997
32. Πλουτάρχου, *Περί τής Αλεξάνδρου τύχης ή άρετής*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1995-1997
33. Πλουτάρχου, *Πότερον Άθηναϊοι κατά πόλεμον ή κατά σοφίαν ένδοξότεροι*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 1995-1997
34. Πούλλος Ιωάννης Χρ., *Πολιτικάί Ιδέαι (παρά Πλουτάρχῳ)*, Αθήνα 1959
35. Σατελέ Φρανσουά, *Η φιλοσοφία Τόμος Α_ Από τον Πλάτωνα ως τον Θωμά Ακινάτη*, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989
36. Σολωμός Διονύσιος, *Άπαντα*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1986
37. Σταματάκος Ιωάννης, *Πλούταρχος ο Χαιρωνεύς*, εκδοτικός οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήνα 1937
38. Τσιμπουκίδης Δημήτρης, *Ο βιογράφος Πλούταρχος*, εκδ. Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 1987
39. Deschner Karlheinz, *Η εγκληματική ιστορία του χριστιανισμού-Τόμος 1- πρώιμα χρόνια*, εκδ. Κάκτος, Αθήνα 2004
40. Hutchinson D.S., Αβραμίδης Γ., *Επίκουρος, Κείμενα- Πηγές της επικούρειας φιλοσοφίας και τέχνης του ζην, θεματική ταξινόμηση*, εκδ. Θύραθεν, Θεσσαλονίκη 2000
41. Long A. A., *Η ελληνιστική φιλοσοφία*, Μορφωτικό ίδρυμα εθνικής τραπέζης, Αθήνα 1987
42. Long A. A., *Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2005

43. Windelband W., Heimsoeth H., *Εγχειρίδιο ιστορίας της φιλοσοφίας Α Τόμος_Η φιλοσοφία των αρχαίων Ελλήνων. Η φιλοσοφία των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1986

Άλλες πηγές

1. Η εγκυκλοπαίδεια του Πλάτωνα, Μεσοπλατωνισμός, <http://n1.intelibility.com/ime/lyceum/?p=lemma&id=132&lang=1>
2. Λιαντίνης Δημήτρης, Η φιλοσοφική θεώρηση του θανάτου, <https://www.youtube.com/watch?v=KuglHhTBpks>
3. Μάνος Ανδρέας, Οι Στωικοί περί της αυτοχειρίας, περιοδικό Αρχαιολογία, Τεύχος 98
<http://www.ekivolos.gr/Oi%20Stwikoι%20peri%20ths%20aytoxeirias.htm>
4. <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/PHS345/Hankinson.pdf>, 206
5. <https://enomeno-elliniko-ethnos.webnode.gr/politiki-oikonomia/oi-ellines-politikoi-einai-prodotes-kai-praktores-xenon-symferonton/>
6. <https://www.liantinis.org/>
7. <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780195388923.01.0001/oxfordhb-9780195388923-e-1>
8. <http://interglacial.com/stuff/heracleitus/>
9. <https://teteleste.wordpress.com/2011/07/18/%CF%83%CF%84%CF%89%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%AF-%CE%B2%CE%B1%CF%83%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%83-%CE%B8%CE%AD%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%83/>
<https://teteleste.wordpress.com/2011/07/18/%CF%83%CF%84%CF%89%CE%B9%CE%BA%CE%BF%CE%AF-%CE%B2%CE%B1%CF%83%CE%B9%CE%BA%CE%AD%CF%83-%CE%B8%CE%AD%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%83/>
10. <https://www.xrimaonline.gr/article/politiki/77876-ereyna-prodosia-h-xrisi-toy-makedonia-lene-oi-ellines>

